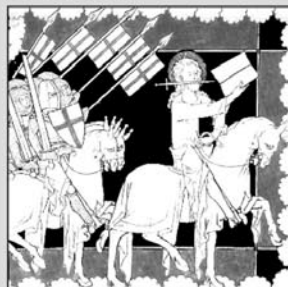
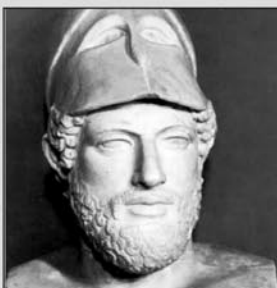
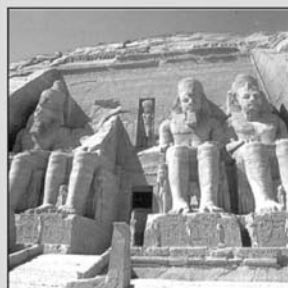

KLIÓ 2021/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Kivételes rabszolgák?

Fenyegető felvilágosodás

Az orosz flotta története

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIÓ – Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;

Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE, *főszerkesztő*;

dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE;

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE; Takács Levente habil. egyetemi

docens, DE, *szerkesztők*.

Szerkesztőségi asszisztens: Gacsal Dóra.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE és Pete László habil. egyetemi

docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre: 1400 Ft.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Bandi Kristóf Bálint PhD hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és Kora-újkori Doktori Program
Iff. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet
Bencze András PhD hallgató, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola
Darab Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár, ME Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet,
Dinnyés Patrik tudományos segédmunkatárs, EKE Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék
Gacsal Dóra PhD hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Hantos-Varga Márta doktorandusz, PTE BTK Történettudományi Intézet, Modernkori Történelmi Tanszék
Ivancsó István PhD tanszékvezető főiskolai tanár, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza
Paládi Renáta PhD-hallgató, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Sashalmi Endre az MTA doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és Koraújkori Tanszék
Schvéd Brigitta Kinga PhD hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Középkori és kora újkori doktori program
Szilágyi József középiskolai tanár, Kratochvil Károly Honvéd Középkiskola, Debrecen
Takács Levente tanszékvezető egyetemi docens, DE Történelmi Intézet, Klasszika filológiai és Ókortörténelmi Tanszék

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös József Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; ME: Miskolci Egyetem; PTE: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2021/1

TARTALOM

Ókor

- Gwynaeth McIntyre, Jürgen Möller, Beatrice Poletti, Ulrike
Roth: Camillus-tanulmányok (*Takács Levente*) 3
- Nathan T. Elkins: A Flavius-dinasztia monumentuma
(*Darab Ágnes*) 12
- Franco Luciani: Kivételes rabszolgák? (*Gacsal Dóra*) 19
- Alison Sharrock–Alison Keith szerk.: Az anyákról alkotott kép
a klasszikus irodalomban és filozófiában (*Szilágyi József*) 26

Középkor és modern kor

- Laura Slater: A középkori Anglia politikai kultúrájának
vizualitása (*Schvéd Brigitta Kinga*) 31
- Andrey V. Ivanov: A reformáció és a felvilágosodás Orosz-
országban (*Sashalmi Endre*) 37
- Dennis Schmidt: Fenyegető felvilágosodás – Belső Ausztria
a jozefinus évtizedben (1780–1790) (*Ifj. Barta János*) 44

Kelet-Európa

- V. N. Kozljakov: Terra incognita – A Moszkvai Cárság
(*Bencze András*) 54
- M. Sz. Monakov: Az orosz flotta története (IX–XIX. század)
(*Dinnyés Patrik*) 59
- A románok és Európa. Egy meglepő történet (*Bandi Kristóf Bálint*) 66
- Vidnyánszky István szerk.: Ukrajna Európa történetében:
egy ukrán társmoográfia ismertetése (*Paládi Renáta*) 72

Egyháztörténet

Giuliana Chamede: A katolikus egyház keresztes hadjárata (<i>Peterecz Zoltán</i>)	88
Thomas Tanase: A pápaság története Nyugaton (<i>Hantos-Varga Márta</i>)	96
A klokcsoói kegykép könnyezésének 350 éves jubileuma (<i>Ivancsó István</i>)	105

ÓKOR

Camillus-tanulmányok

Marcus Furius Camillus a római történelmi hagyomány egyik kiemelt szereplője. A római történetírás szerint ő az, akinek a vezetésével a rómaiak elfoglalják az ősi etruszk riválist, Veii városát (Kr. e. 396). Ezt követően belpolitikai villongások következtében a veii-i zsákmány felosztása körüli vita miatt száműzetésbe kényszerül. Innen akkor tér vissza, amikor a rómaiak katasztrofális vereségét követően a gallok elfoglalják Rómát, és ostrom alá veszik a Capitoliumot (Kr. e. 390/387). A váltságdíj átadás pillanatában visszatérő Camillus megmenti Rómát, elűzi a gallokat, majd egy nagyhatású beszéddel megakadályozza, hogy polgártársai átköltözzenek az elpusztított Rómából a szomszédos és épen maradt Veii-be. Jóllehet ezután még kb. 20 évig, tulajdonképpen a Licinius–Sextius-féle törvényekig aktív szereplője Róma kül- és belpolitikájának, az előbbieken röviden vázolt események azok, amelyek a későbbi történelmi hagyományban és részben emiatt a modern történelmi vizsgálódásokban is a legnagyobb érdeklődésre tartottak számot.

Camillus alakja, ahogyan *Otto Hirschfeld* 1913-ban megállapította, monda és történelem határán áll, vagyis egyfelől történetileg hitelesnek tekinthető eseményekhez és folyamatokhoz kapcsolódik, másfelől viszont a római történetírásban fennmaradt részletek utólag konstruáltak, többszörösen átdolgozottak, kevésbé tarthatnak igényt történelmi igazolásra. Nem véletlen, hogy pl. *Christer Bruun* jó két évtizede azt próbálta bizonyítani, hogy Camillus egyáltalán nem is létezett.

A következőkben öt olyan tanulmány rövid bemutatására kerül sor, amelyek az utóbbi években láttak napvilágot Camillus alakjával kapcsolatban. Az alább ismertetendő írások közvetlen tudománytör-

téneti előzményeiként *Alain M. Gowing* és *Jan Felix Gaertner* jó tíz évvel ezelőtt megjelent írásai tarthatók számon. Ezekből a legnagyobb hatást Gaertner 2008-ban megjelent tanulmánya (*Livius Camillus és a kései köztársaság politikai diskurzusa*) tette a kutatásra. Az akkor lipcsei professzor Gaertner mindazokat a témákat sorra veszi, amelyek a megelőző egy évszázadban a Camillus kutatás homlokterében álltak. Tárgyalja a Camillus legenda narratív rétegeit, amelyekből egy régebbit és egy újabbat különített el a kutatás, ezek datálását, majd Camillus megjelenését a Kr. e. I. század történetírásában és Cicero szónoklataiban, valamint a Caesar és Pompeius polgárháborúját tárgyaló munkákban (Lucanus, Appianosz). Külön kitér Gaertner Camillus nagy beszédére Livius 5. könyvének végén. Végül pedig röviden azt taglalja, miképpen élt (vissza) Augustus Camillus alakjával saját politikája alátámasztására. Gaertner tanulmánya az újabb Camillus tanulmányokban rendre feltűnik hivatkozási, viszonyítási pontként.¹

Az újzélandi *Gwynnaeth McIntyre* egy régóta közismert témához nyújt újabb adalékokat *Camillus mint Numa: a vallás Livius újraalapítás elbeszéléseiben* című írásában. Camillust a római hagyomány a város egyik (újra)alapítójának tekintette a gall ostrom körüli események miatt. Ilyen szempontból leggyakrabban Romulusszal állítják párhuzamba, amire maga Livius is szövegszerűen utal.² McIntyre tanulmánya azonban azokat az elemeket veszi sorra, amelyek Camillust Róma második királyához, Numa Pompiliushoz hasonlítják. Numa uralmának bemutatása az 1. könyvben és Camillus beszéde az 5. könyv végén vallási utalások olyan sűrű szövedékét adja, ami

1 Felületesen nézve úgy tűnik, mintha Camillus hozzávetőleg tízévente keltené fel a kutatás figyelmét. Gowing és Gaertner írásait megelőzően az ezredforduló táján is tapasztalható volt egyfajta fokozott érdeklődés, amire a példát *Marianne Coudry*, *T. R. Stevenson*, *Jürgen „von Ungern-Sternberg* és *Christer Bruun* 2000-ben és 2001-ben megjelent tanulmányai nyújtják. Természetesen itt csak azokról a művekről van szó, amelyek Camillus alakját helyezik elemzésük középpontjába, nem pedig általában a liviusi / ókori történetírást.

2 Ilyen szempontú elemzésre a magyar szakirodalomból is van példa. *Rung Ádám: Romulus költőzködései. A Casa Romuli értelmezései és a kulturális emlékezet Rómában* (Ókor XIII/1, 2014, 32–39) c. tanulmánya éppen Camillus nagy beszédének egyik térbeli vonatkozását említi a városalapítóval való párhuzam kapcsán.

messze kiemelkedik az első pentas könyvei közül. A tanulmány első sorban a papi testületeket és Róma városának vallási földrajzát vizsgálja az összehasonlítás keretein belül. A választás alapját az adja, hogy a papi testületek is úgy viselkednek Liviusnál, mint a fizikai emlékművek, vagyis szerepük van abban, hogyan konstruálták meg múltjukat a rómaiak.

Camillus a galloktól már megmentett hazát még egyszer megmenti azzal, hogy megakadályozza a rómaiak elköltözését. A kétszeres megmentés, illetve megalapítás meglehetősen hasonló Romulus és Numa tevékenységéhez. Utóbbihoz a megosztott népesség, a pietas és a béke, mint közös elemek kapcsolják. A tanulmány első része éppen ezt az általánosan számon tartott elképzelést igazolja tételesen és szövegszerűen, miszerint Camillus és Numa tevékenysége a liviusi bemutatásban párhuzamba vonható. Camillus nagy beszédében több olyan elemet hangsúlyoz, amelyek a vallás szférájához tartoznak, ilyen pl. Vesta örök tüze vagy a szent pajzsok. Ezek mind kötődnek Numa alakjához is. Bár Camillus több olyan szent dologról és intézményről tesz említést, amelyek Róma földrajzi helyét kijelölik, csak az említett kettő az, amelyre Camillus a beszéde végén ismét visszatér.

Livius, ellentétben például Plutarkhossal, a beszédben a papi testületekre helyezi a hangsúlyt, nem pedig a szentélyekre és emlékművekre. Így Róma létének zálogaivá válnak a flamen Dialis és a Vesta szüzek. A flamen Dialis Numa alapítása. Ezt a papi tisztséget számos tabu övezte, amelyek miatt nem hagyhatta el Róma városát. Camillus nem véletlenül emeli ki beszédében éppen ezeket helyhez kötött tabukat. Ráadásul Livius Numa és Camillus között sehol sem említi ezt a papi méltóságot, amivel még erősebbé teszi a párhuzamot. A Vesta szüzek testületét ugyan Liviusnál nem Numa hozza létre (bár más szerzők így tartják), de ő választ Vesta szüzeket először Rómában, hogy a templom számára állandó testület jöjjön létre. A Vesta szüzekhez kapcsolódó vallási elemek közül Camillus szintén válogat, és inkább a helyhez kötöttségüket emeli ki, mint a cselekményeket, amelyek hozzájuk kötődnek. Numa helyhez kötötként határozza meg a Vesta szüzek működését, amire ráímel Camillus beszéde,

mintegy beteljesítve a szándékot. McIntyre tanulmánya, bár nem hoz új felfedezést, de számos briliáns megfigyelést tesz, hogy megerősítse a Numa és Camillus párhuzamot. Ennek során olyan elemeket fedez fel, amelyek eddig elkerülték a kutatás figyelmét, s hozzájárul ahhoz is, hogy megértsük, hogyan konstruálta a római történetírás a római múltat.

Az Edinburghi Egyetem kutatója, *Ulrike Roth* két tanulmánya is foglalkozik a galloknak adott váltságdíj kérdésével. Mindkét írásában ugyanazt az eseménysort vizsgálja más-más megközelítésben. Az aliai csatavesztés után a rómaiak egy része szétszóródik vagy vidékre menekül, miközben a senatus, az állam vezetői és csekély számú római a fellegrát, a Capitoliumot védelmezi az ostromló gallokkal szemben. Az elhúzó ostrom felemésztja a védők erejét, ezért aranyban fizetendő váltságdíjat ajánlanak a galloknak, ha azok felhagynak az ostrommal. Időközben a távollétében dictatorrá kinevezett Camillus felmentő sereget szervez, amivel éppen az arany átadásának pillanatában érkezik meg. Dictatori hatalmára hivatkozva érvénytelennek nyilvánítja az egyezséget, visszaveszi az aranyat, majd csatában veri meg a gallokat. Ez a kanonizált római hagyománya a gall veszedelemnek. Létezett azonban más verzió is. Eszerint a gallok nemcsak a várost, hanem a Capitoliumot is birtokukba kerítették.

Roth 2018-ban megjelent *A gall váltságdíj és Róma kifosztása* című tanulmányában amellet érvel, miszerint a váltságdíj története nem áll ellentmondásban azzal a verzióval, hogy a gallok elfoglalták volna Róma egész területét, beleértve a Capitoliumot is. A szerző előbb ókori történeti példákat sorjáz arra, hogy városok elfoglalása esetében a váltságdíj a rabszolgasorba kerülés/legyilkolás elkerülésére szolgált, vagyis a teljes elfoglalás és a váltságdíj egymás mellett jól elképzelhető. Roth számos esetet sorakoztat fel, s kimutatja, hogy ezzel a gyakorlattal Livius is tisztában volt. A példák azonban mind görög városokkal kapcsolatosak, a római hozzáállás pedig kicsit eltérő volt: sommásan inkább a tömeges rabszolga sorba taszítással jellemezhető. Azt persze nem lehet tudni, mi lett volna, ha magukról lett volna szó, mert Rómát sohasem foglalták el a köztársaság korában. Rómaiak persze olykor fizettek váltságdíjat saját személyes

szabadságukért, miként azt a fiatal Iulius Caesar és a kalózok kalandja is mutatja. Ilyenkor a környező coloniák, szövetségesek, kliensek szolgáltatták a bajba jutott rómainak a szükséges összeget.

A liviusi bemutatásban a gall betörésnek ugyan sok áldozata van, de sokan mennek Veii-be és a szomszédos városokba vagy szóródnak szét vidéken. A rómaiak nagy része tehát nem volt Rómában a gallok betörésekor, sőt még erőforrások is álltak rendelkezésükre, ellentétben a Rómában maradottakkal. Mindezek alapján akár azt is feltételezhetjük, hogy a gallok a fellegrvár is elfoglalták, és az elmenekült rómaiak fizettek váltságdíjat foglyul ejtett honfitársaikért és a város megszabadításáért. Egy későbbi helyen a 6. könyvben mintha maga Livius is tudatában lenne egy ilyen lehetőségnek. Természetesen ez a verzió sem áll biztosabb lábakon a történeti hitelességet illetően, de annyi azért valószínűsíthető, hogy a rómaiak később elképzelhetőnek tartottak ilyen lehetőséget.

További elemek is arra mutatnak, hogy létezett egy másik – a rómaiakra nézve kedvezőtlenebb – változat. A felmentő sereg élén érkező Camillus például minden további nélkül átsétál az ostromgyűrűn, hogy félbeszakítsa a tárgyalásokat. Ez a színpadias elem valós körülmények között nehezen képzelhető el. Rögvest valószínűvé válik azonban, ha egy kívülről érkező váltságdíj hozójaként tekintünk rá. Livius a fő elbeszélésnél a rómaiak számára kedvezőbb változatot helyezte előtérbe, jóllehet úgy tűnik, hogy tisztában volt egy másik hagyomány létezésével is, mert ez később tetten érhető szövegében.

Ulrike Roth egy újabb tanulmányában azt firtatja, hogy Camillusnak igaza volt-e, amikor dictatorként saját nagyobb hatalmára hivatkozva megszakítja a váltságdíj átadását, majd elűzi a gallokat (*Was Camillus Right? Roman History and Narratological Strategy in Livy 5.49.2.*). E tanulmány nem a hagyomány, hanem a befogadó felől közelít az elbeszéléshez. A szerzőnő itt ugyanis arról értekezik, hogy vajon mit láthatott bele, hogyan értelmezhetette az események liviusi bemutatását egy késő köztársaságkori olvasó.

A váltságdíj átadásáról az ostromlott capitóliumi fellegrvárban tartózkodó consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusok intézkednek, miközben Camillust, aki Rómán kívül tartózkodik, felruházták

dictatori hatalommal. A dictator imperiuma magasabb rendű, mint a tribunusoké, a probléma csak az, hogy az utóbbiaknak az ostromzár következtében nincs információjuk Camillus véleményéről, akcióiról. Ezt a kommunikációs szakadékot Livius is kiemeli az események bemutatásakor. Roth ismerteti néhány olyan helyzetet a második pun háború idejéből, amikor konfliktus származott abból, hogy a felelős tisztségviselő távol volt az esemény helyszínétől, nem lehetett vele gyorsan kapcsolatot teremteni. Minden esetben arról van szó, hogy az állami eljárások szokásos („alkotmányos”) gyakorlata egy veszélyhelyzet miatt nem kivitelezhető a megfelelő módon. Ez a távollét igazolhatta azt, hogy a szokásos, jogszerű eljárástól eltérjenek, még akkor is, ha annak tudatában voltak.

A Capitoliumon tartózkodók tehát a szükséghelyzettel igazolható módon kötötték meg a szerződést a gallokkal (akik számára indifferens és nem ismert volt Camillus dictatori hatalma). Camillus megjelenése és az, hogy az ő nagyobb hatalma miatt érvénytelen a szerződés, feszültséget teremt a szövegben. Livius ráadásul itt nem is Camillust beszélgeti, hanem a narrátor ismerteti a szituációt, amely voltaképpen állásfoglalás nélkül oldódik meg, már ami az „alkotmányos” kérdést illeti. Más, hasonlóan éles helyzetben Livius/narrátor megnyilatkozik, tulajdonképpen eldönti, melyik verzió a helyes; igaz minden esetben birtokolja a retrospektív helyzet előnyeit. Azzal, hogy Livius eldöntetlenül hagyja a váltságdíjjal kapcsolatos politikai hatalmi kérdést, voltaképpen az olvasót ösztönzi arra, hogy önmagában eldöntse a kérdést. Az olvasó ilyenfajta bevonásának módszerét (amelyet egyébiránt *Dennis Pausch* elemzett behatóan) Livius máshol is használja. Az olvasónak kell összehasonlítani, értelmezni, ítélni és eldönteni, hogy az adott esemény vagy személy a történeti példák rendszerében a követendő (jó) vagy kerülendő (rossz) rovatba kerüljön.

Ehhez persze a történetíró kulcsokat adhat meg a szövegben. A gallok kifejezett vonakodása abban, hogy elismerjék a római érvet Camillus nagyobb hatalmát illetően, áll szemben a másik oldal hallgatásával. S valóban, Livius később sem érvényesíti egyértelműen, hogy Camillus fellépése igazolhatatlanná tenné a másik verziót. Jól-

lehet a gall támadással és a váltságdíjjal kapcsolatosan – mint láttuk – többféle történeti hagyomány létezett, ami magyarázhatná ezeket a jelenségeket, mégis inkább arra lehet gyanakodni, hogy a szituáció bemutatását a Kr. e. I. század vitái, ellentétei befolyásolták.

A szöveg az államberendezkedés változásának időszakában élő kortárs olvasókhhoz szólt, akik minden bizonnyal intenzíven gondolkodtak a politikai hatalom és hatáskörök kérdésein, s Livius olvasván azon is, vajon igaza volt-e Camillusnak. A lezárásban Roth azt is hangsúlyozza, hogy itt a történeti múlt bemutatásának irányadó, normatív verziójának kérdése is felmerül. E kérdéskörben ő is (mint számos kutató) párhuzamba állítja Livius szövegét és az Augustus forum feliratainak múltképét, megállapítva, hogy a váltságdíj érvényességével kapcsolatos kérdés a nyilvános politikai vita intézményének maradványa, ami Rómában Livius korában veszni látszott.

Roth utóbbi írásával azonos évben jelent meg *Beatrice Poletti* tanulmánya, amely azonban nem Livius szövegét teszi vizsgálódásának tárgyává. A kanadai Queen's University kutatónője *Az imák hatóereje. M. Furius Camillus legendája Dionüsziosz Halikarnasszeusznál* című tanulmánya azt az eseményt választja tárgyául, amikor Camillust száműzik és az istenek büntetését kérve átkot mond a városra. Ez a momentum azonban csak a hagyomány egyik – vélhetően későbbi – ágában található meg, például a Kr. e. I. században alkotó halikarnasszoszi Dionüsziosznál (Dionüsziosz Halikarnasszeusz). A többi forrásban Camillus imáját az ókori szerzők – olykor kimondva is – Akhilleusz híres imájának mintájára írják le, Dionüsziosz verziója azonban nem a homéroszi mintát követi. Camillus nem azt kéri, hogy hiányozzék polgártársainak, hanem egyenesen elkerülhetetlen bosszút kér az istenektől.

Dionüsziosznál Camillus különleges kapcsolatban áll az istenekkel: olybá tűnik, mintha imáival tudná befolyásolni azok akaratát. Dionüsziosznál mind Veii, mind Róma bukásában nagyobb szerepet kap az isteni beavatkozás, mint Liviusnál; ráadásul Camillus imái szövegszervezésileg is pozicionáltak és persze hatásosak. Mi inspirálhatta Dionüszioszt, hogy az imákat válassza a szöveg szervezésére és feszültségének fokozására?

Poletti véleménye szerint a válasz az ún. átoktáblák (defixiones) szövegében keresendő. Ezeket az utóbbi években Henk Versnel azonosította és rendezte csoportba. Olyan táblácskákról van szó, amelyek az igazságot keresve az isteneket kompenzációra, esetleg bosszúra kérik egy elszenvedett sérelem után. Így például: egy tolvaj juttassa vissza az ellopott javakat, vagy vallja be a bűnét nyilvánosan. Az igazságszolgáltatás nyelvezetét használják, akárcsak Dionüsziosznál Camillus, sőt egyes táblácskák konkrét fordulatai visszaköszönnek a történetíró szövegében. A struktúra, a terminológia és az erős emocionális hangvétel kifejezett párhuzamot mutat az ilyen táblák és Camillus imái között, vagyis a történetíró vallási-mágikus eljárások szövegeit használja fel a narratíva megalkotásához.

A fenti tanulmányoktól némileg eltér *Jürgen Möller* írása, ami egy didaktikai folyóiratban jelent meg még 2014-ben. Möller tanulmánya első felében röviden vázolja Camillus liviusi bemutatását, illetve azt a régóta vizsgált és mindig újra előkerülő kérdést, hogyan viszonyult Livius Augustushoz és az egyeduralomhoz. Bár Möller többször hangsúlyozza, hogy Camillus az ideális államférfit testesíti meg, akit Livius tükörként tartott az első császár elé jelezve, hogy nem kritikátlanul viszonyul a kibontakozó monarchiához, mégis e rövid tanulmány egyik érdeme, hogy nem csupán az ötödik könyvre fókuszál. A tanulmány második felében szóba kerül a hatodik könyv és a Camillus ábrázolás negatív elemei, amelyekre korábban magunk is felhívtuk a figyelmet.

A többi jelen ismertetésben szemlézett íráshoz képest Möller cikke annyiban különleges, hogy egy a latin tanításával foglalkozó folyóiratban jelent meg, ennél fogva didaktikai szempontból tekint a szövegre. Ez a szempont jószerivel a tanulmány végén kristályosodik ki, amikor példákkal, ötletekkel és kérdésekkel segíti a latintanárokat a szövegek feldolgozásában. Camillus története ugyanis remek példa a polgári egyetértés vagy széthúzás, a kiemelkedő államférfiak pozíciója egy közösségben, emberek és istenek viszonya és más kérdések feldolgozására.

A fenti írások jól rávilágítanak arra, hogy a forrásokból volta-képpen lehetetlen kihámozni, mi is történt a Kr.e. 4. század elején

Rómában. Nem a történeti hitelesség vizsgálatáról van szó bennük, hanem inkább kulturális emlékezetről, hagyományról és ókori historiográfiáról. A forrásokkal kapcsolatban felvetődő kérdések megválaszolására tett kísérletek inkább a római történetírás kulisszatitkaira világítanak rá. Arra, hogyan írták meg történelmüket, hogyan (re)konstruálták múltjukat a rómaiak.

Gwynaeth McIntyre: *Camillus as Numa: religion in Livy's refoundation narratives* (Camillus mint Numa: a vallás Livius újraalapítás elbeszéléseiben). *Journal of Ancient History* 6/1 (2018) 63–79.

Jürgen Möller: *Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis: die Camillus-Darstellung als Kommentar zur Errichtung des Prinzipats* (Romulus, a haza atyja és a Város második megalapítója: a Camillus ábrázolás mint a kommentár a principatus létrehozásához). *Der altsprachliche Unterricht* 57 (2014): 36–41.

Beatrice Poletti: *The Agency of Prayers: The Legend of M. Furius Camillus in Dionysius of Halicarnassus* (Az imák hatóereje. M. Furius Camillus legendája Dionüsziosz Halikarnasszeusznál). *Greek, Roman and Byzantine Studies* 60 (2020) 360–386.

Ulrike Roth: *The Gallic Ransom and the Sack of Rome. Livy 5.48.7-8*. (A gall váltságdíj és Róma kifosztása). *Mnemosyne* 71 (2018) 460–484.

Ulrike Roth: *Was Camillus Right? Roman History and Narratological Strategy in Livy 5.49.2*. (Igaza volt-e Camillusnak? A római történelem és elbeszélési stratégia Livius 5.49.2-ben). *Classical Quarterly* 70/1 (2020) 212–229.

Takács Levente

A Flavius-dinasztia monumentuma

Kr. u. 80-ban, amikor Titus császár felavatta az *amphitheatrum Flaviumot*, Rómának már évek óta nem volt *spectaculumok* megrendezésére alkalmas épülete. Az állatviadatok (*venationes*) és gladiátor-küzdelmek helyszíneként funkcionáló két korábbi amphitheatrum – Statilius Staurusé Kr. e. 30-ban, Nero császáré Kr. u. 57-ben épült – egyaránt a nagy tűzvész martalékává lett Kr. u. 64-ben. A közép-kor óta *Colosseum* néven ismertté lett *amphitheatrum Flavium* ezt a funkcionális és urbanisztikai hiátust töltötte ki. A mai mértékkel mintegy 15 emelet magas, 80 bejárattal rendelkező, antik források szerint 55 ezer nézőt befogadni képes, a küzdőtér alatt városnyi szémélyzetet mozgató alépítménnyel ellátott, travertinbe burkolt *Colosseum* a Római Birodalomban valaha épült legnagyobb és legnagyobb-szerűbb amphitheatrum volt.

A grandiózus építmény jelentősége messze túlmutatott azon, hogy a *populus Romanus* szórakoztatásának kitüntetett tere legyen. A *Colosseum*, amelynek építését Vespasianus kezdte meg, amelyet nem egészen kész állapotában Titus avatott fel, majd Domitianus fejezett be, politikai és ideológiai tartalmat közvetítő monumentum volt, amely minden részletében az új császári dinasztia, a Flaviusok törekvéseit és teljesítményét hirdette. Ez a szerepe akkor mutatkozik meg, ha nem elszigeteltségében tekintünk rá, hanem abban az építészeti kontextusban értelmezzük, amelyet a Flaviusok alakítottak ki, és amelynek a részévé tették. Az új amphitheatrum helyét Vespasianus jelölte ki Nero Aranyházának (*Domus Aurea*) a területén. Ebben a gesztusban vizualizálódik az új dinasztia politikai programja: a monumentalitás és a dekorativitás nem egy privát, hanem egy középítmény sajátja, vagyis a *populus Romanus* javát szolgálja. A *Colosse-*

um környezetének, ugyancsak a *Domus Aurea* egykori területének a korabeli új építményei – az augustusi kezdeményre ráépült *Meta Sudans*, a *Titus-therma*, valamint az istenné vált Claudius templomának befejezése – ugyanakkor a Flaviusokat Róma építészeti megújítóiként is reprezentálták. A térszervezés és a láthatóan jól átgondolt építészeti program nem utolsósorban közvetlen kapcsolatot teremtett az új és a Iulius–Claudius dinasztia istenné vált uralkodói, mindenekelőtt a császárságot alapító Augustus között azzal az ambícióval, hogy a Flaviusok az augustusi politikai program beteljesítőiként tűnjenek föl. Végül, a *Colosseum* Vespasianus és Titus judeai triumphusának a győzelmi emlékműve volt, amelyet a *Colosseum* egyik felirata is dokumentál, amely szerint az amphitheatrum építését a Flaviusok finanszírozták a zsidó háború hadizsákmányából.

Ezek azok a megfontolások és szempontok, amelyeket *Nathan Elkins* monográfiájának *Prológusa* felvázol, majd részletesen kifejti öt nagy fejezetben, amelyeket jegyzetek (*Notes*), a témához ajánlott további szakirodalom (*Suggested Further Reading*), végül *Index* zár. Elkins könyve nem a *spectaculumok* világára fókuszál, hanem azok legkülönlegesebb terére, amelyet a Flavius-dinasztia történelmi monumentumaként értelmez. Könyve a *Colosseumot* nemcsak építészeti konstrukcióként mutatja be, hanem feltárja annak politikai és ideológiai meghatározottságait is.

Az I. fejezet (*The Rise of a New Dynasty*) látszólag messziről indít. Összefoglalja Nero hatalomgyakorlását, a 64-es tűzvész körülményeit, Nero bukását és az ezt követő polgárháborús év (Kr. u. 69) eseményeit, ezután tér át Vespasianus (Kr. u. 70–79), Titus (Kr. u. 79–81) és Domitianus (Kr. u. 81–96) uralkodásának politikatörténeti áttekintésére. A nagy ívű történelmi összegzést az teszi indokolttá, hogy így képződik meg az a háttér, amelyhez képest egyre plasztikusabban rajzolódik ki a Flavius-kor valódi jelentősége. Mindeközben külön hangsúlyt kap, hogy Vespasianus dinasztikus uralkodásának a politikai és ideológiai propagálásában kitüntetett szerep jutott nagyszabású építészeti programjának és annak központi programjaként a *Colosseum* megépítésének. Az új dinasztia–új Róma értelmezést kibontó fejezetnek érdekes részlete a hagyományos Nero-kép árnya-

lása. Vespasianus építészeti programjának fő iránya a Palatinus és az Esquilinus domb közötti területnek a be-, illetve átépítése volt. A nagy tűzvész előtt Rómának ezt a régióját a városi szegények lakták, és a tűzvész után ezen a területen épült a *Domus Aurea* a hozzá tartozó hatalmas parkokkal, erdőkkel, medencékkel és mesterséges tavakkal, közöttük azzal, amelynek a helyére Vespasianus a *Colosseumot* építtette. Nero Aranyházának az a minősítése, hogy a hontalanná vált emberektől elvett területre a császár pazar és pazarló életét kiszolgáló építészeti együttes került, már a Flavius-kori propagandának mind a mai napig ható eredménye. A *Domus Aurea* hatalmas parkjai és közterei ugyanis éppúgy a köznép javára épültek, a város központjában, mint a hagyományos, de hagyományosan a város peremén épített *porticusok* és közparkok.

A II. fejezet (*A Modern Amphitheater in Ancient Rome*) a *Colosseumot* mint építészeti konstrukciót veszi górcső alá. A tér és az abban színre vitt látványosság megnevezéseinek (*amphitheatrum*, *Colosseum* és *spectacula*) történeti-etimológiai magyarázata vezet fel a pontos számadatokban és illusztrációkban gazdag leírását a homlokzatnak, a lelátónak (*cavea*), az arénának és az alatta kiépített *hypogeum*nak, a szobrászati dekorációnak, a naptól és esőtől védelmező, kihúzható ponyvának (*velarium*), a mellékhelyiségeknek, a vízelvezetés és egyéb higiénés megoldásoknak. Elkins rámutat arra, hogy a *Colosseum* homlokzatának díszítése, tehát a szintenként egymást váltó toszkán, ión, korinthoszi oszlopsor és a felső szint korinthoszi pilaszterei nagyhatású újítás volt, amelyet az ezt követően Itáliában (Puteoli, Capua) és Itálián kívül (Arelate, a mai Arles; Thysdrus, a mai El Djem) épült amphitheatrumok is követték. A leírás részletesen bemutatja, hogyan képezte le a *cavea* ülésrendje a római társadalom hierarchiáját: az aréna közvetlen közelében elhelyezett pódiumon sorakoztak hét sorban a senatorok ülőhelyei, majd feljebb haladva a lovagrendűeké, azután a plebejusoké, végül a felszabadítottaké és az idegeneké. A fejezetből – a legújabb régészeti vizsgálatok eredményeire alapozva – egy gyakori kérdésre is megbízható választ kapunk. A *naumachia*, a *Colosseum* vízzel elárasztott arénáján előadott tengeri csata kérdésére Elkins válasza az, hogy Titus uralkodásának

idején, amikor a *hypogeum* még nem épült meg, rendeztek egy kisebb *naumachiát*. Azután azonban, hogy Domitianus megépítette azt a föld alatti komplexumot, amely a maga szolgálhádával és emelő szerkezeteivel működtette a látványosságokat, az aréna elárasztása elképzelhetetlen. A II. fejezet minden részletre kiterjedő leírása alapján összességében láthatóvá lesz a pazar látványt nyújtó építmény, amelyet több száz festett szobor, oszlopfejezet, különböző színű márványlapok díszítettek, és amelynek kifeszített színes ponyvája, közepén kerek nyílással, tarka színeket és fényeket vetített a hatalmas térre.

A III. fejezet (*An Amphitheater in the Heart of Rome*) ezt a pazar teret tágítja a környező építmények irányába, hogy rámutasson: bár a flaviusi építészeti program legnagyobb produktuma a *Colosseum* volt, az amphitheatrum csak az egyik komponense annak a nagyszabású építészeti projektnek, amelyet a Flavius-dinasztia Róma szívében megvalósított, és amellyel a maga legitimációját közvetítette. A fejezet egyenként ismerteti ezeket az építményeket, és minden esetben kitér azok politikai és ideológiai meghatározottságára. Vespasianus az istenné vált Claudius templomának megépítését fejezte be, és egy másik szakrális épület, a *Templum Pacis* (a Béke temploma) építése is az ő nevéhez fűződik. Mindkettő a *Colosseum* közvetlen közelében állt. Titus ugyancsak a *Colosseum* közelében építtette fel grandiózus ajándékát a római népnek, egy *thermát*, amelyet ugyancsak az amphitheatrum felavatásának évében, Kr. u. 80-ban dedikált. Az eredetileg Augustus építtette díszkút, a *Meta Sudans* erőteljes átépítése Domitianusnak tulajdonítható, aki a *Colosseum*ot négy gladiátoriskolával (*ludus*), Róma népét pedig egy újabb császárfórummal, egy *stadiummal* és obeliszkkal ajándékozta meg. Elkins ebben a fejezetben lépésről lépésre mutatja be azt az ideológikumot, amely megképződik a Flavius-dinasztia építészeti programjában. A Róma szívében elhelyezkedő *Colosseum* és az azt körülvevő építmények pozicionálása oly módon, hogy azok közvetlenül kapcsolódtak az első császári dinasztia, a Iulius-Claudius nemzetség istenné vált uralkodóinak, Augustusnak és Claudiusnak az építészeti hagyatékához, illetve emlékezhelyeihez, a Flaviusok legitimációjának ideáját tette

láthatóvá. Azt a gondolatot, hogy a *gens Flavia* bár genealógiával nem kapcsolódik az első császári dinasztiához, azonban Róma építészeti helyreállítását és a gazdagítását szolgáló építészeti programjukkal közvetlenül ők Augustus és Claudius kezdeményezéseinek a folytatói, sőt beteljesítői. Azzal pedig, hogy ezt Nero Aranyházának egykori területén valósították meg, nemcsak annak a látható építményeit, de Nero uralkodását is kitörölték a kollektív emlékezetből.

A IV. fejezet (*A Hundred Days of Games*) visszavezet a *Colosseum* terébe. Az amphitheatrum felavatását (Kr. u. 80), amely összekapcsolódott az építkezést megkezdő Vespasianus deifikációjával, Titus 100 napig tartó játékokkal ünnepelte, amelyek nemcsak itt voltak láthatók, hanem Róma további színterein megrendezett különféle látványosságokat is magukban foglaltak. Elkins alapvetően a *Colosseum*ban rendezett *spectaculum*oknak a sorrendjét követi, és miközben ezeket mind a verbális, mind a vizuális médiumok alapján leírja, kitér a tárgyalt látványosságnak az általános és további, a *Colosseum* avatásától független tudnivalóira is. Így vezet végig a *spectaculum*okat reggel megnyitó *pompa* (az amphitheatrumba bevonuló menet, élén a *lictor*okkal, akiket kürtösök, a gladiátorok fegyvereit hordozó személyzet, a látványosságok programját mutató táblát hordozó személy, a játékok szervezője és maguk a gladiátorok követtek), a délig tartó *venationes* (egymásnak eresztett állatoknak vagy egzotikus állatok és emberek küzdelme), a déli órákban látható *damnatio*ók (halálra ítélt bűnözők kivégzése oly módon, hogy mitológiai történet szereplőjeként – például a bikával közösülő Pasiphaé, az Apollótól elevenen megnyúzott Marsyas, a tengerbe zuhanó Icarus – szenvedték el kínhalálukat), és a délután sorra kerülő gladiátorküzdelmek látványán. Külön fejezet taglalja – a korábbinál részletesebben – a tengeri ütközetek *Colosseum*beli előadásának vitatott kérdését, és megismétli a korábbi konklúziót, amelyet azzal egészít ki, hogy *naumachia* megrendezésére korábban is és ezután is külön erre a célra – általában a Tiberis közelében épített – medence szolgált. A fejezet nemcsak nagyon informatív és jól strukturált összefoglalását nyújtja mindazoknak az ismereteknek, amelyeknek eddig is birtokában voltunk a *spectaculum*okról, hanem azok kiegészülnek újabb ered-

ményekkel is. Ilyen az ephesosi temetőben végzett csontvizsgálatokból következő tapasztalat, mely szerint a gladiátorok sérüléseit szakszerűen kezelték és gyógyították. Ez pedig ismét azt a feltevést támasztja alá, hogy az amphitheatrumi látványosságok legnagyobb áldozatai korántsem a gladiátorok voltak, akiknek a megvásárlása, a kiképzése és gondos táplálása nagy összegbe került, így a tulajdosnak elemi érdeke volt, hogy a befektetett pénze megtérüljön, és ne vesszen el a gladiátor halálával együtt. A mitológiai szereplőként felléptetett, halálra ítélt köztörvényes bűnözőkre várt iszonyatos kínhalál. Egy gladiátor bátor küzdelmeivel kiérdemelhette a felszabadítást, avagy keresetével megvásárolhatta azt. Az elítéltekre azonban csak a biztos halál várt.

A *Colosseum*ra mint építészeti produktumra és a felavatása alkalmából rendezett *spectaculum*okra gazdagon reflektált a kortárs irodalom és képzőművészet. Az V. fejezet (*The Colosseum and Its First Games in Flavian Art and Literature*) ezeket a textuális és vizuális alkotásokat tekinti át, azokat tehát, amelyek mind a mai napig fenntartják a játékok emlékezetét. A szöveges források közül kiemelkedik Martialis epigrammakötete, a Látványosságok könyve (*Liber spectaculorum*), amelyben a *Colosseum* felavatásának napján jelen lévő költő számol be a látványról, az eseményekről és az amphitheatrum világának atmoszférájáról. A képi ábrázolások közül a pénzérmék különösen jelentősek, amelyek nemcsak rögzítették az eseményeknek a helyszínét, a látványosságokat és a mindezt finanszírozó császár portréját, hanem közvetítik azt a politikai üzenetet is, amelyet a *Colosseum* maga is.

A kötetet záró *Epilógus* (*The End of the "Flavian" Amphitheater*) egyrészt hangsúlyozza, hogy a *Colosseum* csak a Flaviusok uralkodásának idején volt flaviusi amphitheatrum, vagyis az ideológikum, amely életre hívta, és amelyet közvetített, a dinasztiaival együtt letűnt. Az építmény a későbbiekben nem volt több mint az állatviadalok és a gladiátorküzdelmek színhelye, ahol az utolsó gladiatori játékot Honorius rendezte Kr. u. 404-ben. Elkins részletesen foglalkozik a *Colosseumban* mártírhaltalt halt keresztények kérdéskörével. Többszörös argumentáció alapján állítja, semmiféle bizonyíték nincs arra,

hogy a *Colosseumban* keresztényeket a hitükért végeztek ki. Ez egy keresztény mítosz, amely azonban az épület számára a megmenekülést jelentette. A középkorban a *Colosseumra* ugyanis a keresztény mártíromság szent emlékezhelyeként tekintettek, ezért pápák sora óvta meg a széthordástól és az átépítéstől.

Nathan Elkins monográfiája a téma teljes forrásanyagát és legfrissebb szakirodalmát, valamint a személyes kutatásokat és az autopszia tapasztalatait összegző, informatív, megbízható és olvasmányos könyv, amely a *Colosseum*nak mint építészeti, politikatörténeti, ideológiai konstrukciónak a kultúratudományos értelmezését nyújtja. A Flaviusok építészeti programjának analizálásával újabb paradigmáját mutatja be annak, ahogy a téralkotás és a megalkotott tér egyes építményei kommunikálni képesek az aktuális politikai rendszer ideológiai és hatalmi ambícióit. A jelen sohasem tökéletesen analóg a múlttal. Azonban nem kell túl mélyre ásunk ahhoz, hogy elkezdjük észrevenni a párhuzamosságokat.

Nathan T. Elkins, *A Monument to Dynasty and Death. The Story of Rome's Colosseum and the Emperors Who Built It.* (Emlékmű a dinasztíának és a halálnak. A római Colosseum és a császárok története, akik építették). Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2019. 168 o.

Darab Ágnes

Kivételes rabszolgák?

A rabszolgaság intézménye igen fontos szegmense volt valamennyi antik társadalomnak. Ennek megfelelően az ókortudomány mind a mai napig intenzíven kutatja a rabszolgák gazdasági, munkaerőpiaci szerepét, társadalmi és jogi helyzetét, illetve a felszabadítás körülményeit, sőt mikro-és mentalitástörténeti tanulmányok is napvilágot láttak már. A klasszikus korhoz köthető oktatómunkát és kutatásokat 1903 óta támogató *The Classical Association* gondozásában *The Classical Quarterly* című folyóiratban jelent meg *Public Slaves in Rome: 'Privileged' or Not?* (*Állami rabszolgák Rómában: Kiváltságosok, avagy nem?*) címmel *Franco Lucianinak*, a Newcastle-i Egyetem Marie Skłodowska-Curie ösztöndíjas oktatójának munkája.

A tanulmány egy fontos és általában számon tartott megkülönböztetésre épül, miszerint az ókori római rabszolgák esetében nem csupán vidéki és városi rabszolgákat különböztetünk meg, hanem a tulajdonjogok mentén is diverzifikált a társadalmi réteg. Tudniillik a Római Birodalom jogrendszere lehetővé tette, hogy nem csupán magánszemély vásároljon rabszolgákat, hanem az említett társadalmi csoport tagjai állami tulajdonba is kerüljenek. A római jogrendszer szerint az állam rabszolgái felett ugyanolyan tulajdonjogot gyakorolt, mint bármely római polgár saját tulajdona felett. A társadalmi csoport ezen szegmense azonban – ahogy erre Luciani bevezetőjében is utal – nem egyenlő a *servi Caesarisszal*, akik a *pricipatus* korától kezdve a római császár tulajdonának számítottak. A *servi publici* köre ugyanis vagy a római nép tulajdonába (*servi publici populi Romani*) vagy Róma városán kívül települések vagy provinciák tulajdonába is tartozhattak (*servi civitatum*). Az ún. *familia publica* csoportjába tartozó rabszolgák feladatköre általában a közszolgálati tevékenység-

geket fedte le, legtöbbször az állami/városi tisztségviselők irányítása alatt dolgoztak, azok munkáját segítették, de a *senatus* vagy adott település tanácsának hatáskörébe tartoztak. Gyakran megkülönbözteti őket epigráfiai források esetében, hogy két névvel jelennek meg feliratokon, pedig a római szokás szerint a rabszolgát egy név illette csupán. Többek között ennek kapcsán alakult ki az általános közvélemény, hogy valamilyen módon, s nem csak a névadás tekintetében bírtak kiváltságos helyzettel.

A tanulmányt Luciani az rabszolgaság intézményével kapcsolatos alapvető információkat összefoglaló bevezetést nem számítva öt részre osztotta. Az első, *Public Slave as Privileged: The Common View (Állami rabszolgák, mint kiváltságosok: az általános nézet)* címet viselő részben egyfajta historiográfiai előzményként felsorol több kutatási eredményt az állami rabszolgákkal kapcsolatban, amellyel a témában kevésbé jártas olvasónak meglehetősen széles képet fest az állami rabszolgákkal kapcsolatban. Luciani ugyanis a két névvel rendelkező állami rabszolgák magasabb társadalmi státuszát megfogalmazó *Theodor Mommsen* munkásságától kezdve, *William Warwick Buckland* máig alapvető jogtörténeti munkájával, *Leonard Schumacher* észrevételeivel, valamint *Walter Eder* állami rabszolgák házassági körülményeivel kapcsolatos eredményével és *Alexander Weiss* megállapításával is foglalkozik. Utóbbi szerint a *servi publici* és a *servi civitatum* csoportjai egyenesen a császári rabszolgák alatt helyezkedtek el a társadalmi csoport hierarchiáját tekintve. Kitér azokra a kutatókra is, akik ezeknek a rabszolgáknak a kivételezett helyzetét cáfolták: *Paul Louis*, *Joseì Miguel Serrano Delgado*, valamint *Christer Bruun* munkásságát említi. Utóbbi az Ostia város tulajdonában lévő rabszolgákkal kapcsolatban állapította meg, hogy közülük alig néhányan kerültek jobb társadalmi pozícióba a felszabadításuk után. A rövid historiográfiai bemutatást összefoglalva Franco Luciani kiemeli, hogy valójában az újabb kutatások árnyalták azt a korábbi álláspontot, miszerint összességében egyöntetűen jobb körülmények között élhettek a *familia publica* tagjai, mint vidéki vagy városi, de magántulajdonban lévő társaik. A szerző szerint ugyanis inkább valószínű, hogy néhány településen valóban

kivételes helyzetben voltak, felszabadításuk és társadalmi felemelkedésük elérhetőbb közelségben volt. Ez kisebb városokban nagyobb eséllyel történhetett meg, semmint olyan nagy településen, mint az antik Ostia volt. Mindazonáltal Luciani Róma városát helyezi saját vizsgálatának fókuszába, amely a következő fejezetekben tárgyal.

A második, *Which 'Privileges'? (Milyen 'kiváltságok'?)* című passzus olyan indikátorokat tartalmaz, amelyek segítségével a *coloniák* és *municipiumok*, valamint Róma esetleges kiváltságos helyzetét vizsgálja meg a szerző. Először a lakókörülményekkel foglalkozik. Ebben a részben abból indul ki, hogy Dél-Itáliában, Heraclea területén találtak egy bronztablát, ami szerint az itáliai településen néhány helység arra a célra volt kijelölve, hogy ott a közösség rabszolgái éljenek. Ugyanerre utal Tacitus Róma esetében, főként azokkal kapcsolatban, akik templomi szolgálatban álltak. Mindez azonban nem különbözteti meg őket lényegesen a magántulajdonban lévő rabszolgától, hiszen szálláshelyet a tulajdonos, a *dominus* is biztosított szolgáinak. Ami viszont megkülönbözteti a két csoportot a vizsgált indikátor tekintetében, hogy a velük szemben az állami rabszolgák nem élhettek tulajdonosaikkal, így voltaképpen saját vagy más rabszolgákkal közös háztartást vezettek.

A második indikátor az étkezés és a ruházkodással kapcsolatos körülményeket vizsgálja. A szerző példaként Irni település egy törvényét, a *Lex Irnitana*t hozza, amely biztosította az állami rabszolgák ételmezését és ruháztatását. Jóllehet Rómával kapcsolatban nincs ilyen kézzel fogható tárgyi vagy írásos emlékünk, mégis kevés az esély arra, hogy a római állam vagy más települések ne követték volna az említett szokást. Tudniillik ebben az aktusban semmi különleges nincs, a Római Birodalomban a *dominus* feladatai közé tartozott tulajdon rabszolgájának ellátása ezekkel az alapvető szükségletekkel. Ennek tényét a szerző több ókori forrással támasztja alá, többek között az állami rabszolgákkal a Róma városi vízellátás kapcsán különben is foglalkozó Frontinusszal, valamint Seneca műveivel és a *Digesta* különböző passzusaival.

A különbség a *peculium*, vagyis a rabszolga különvagyonát illetően jelent meg, ugyanis az állami rabszolgák örökíthették ennek fe-

lét. A harmadik indikátor is ehhez a témakörhöz kötődik, amelyben Luciani az öröklés témakörével foglalkozik. Az említett álláspont bizonyítására ugyanis nem áll elég felírtos forrás rendelkezésre, így nem lehet biztosan állítani a gyakorlat létezését. A negyedik és egyben utolsó indikátor a családi kapcsolatok vizsgálatára alkalmazható. Mintegy félszáz felirat árulkodik arról, hogy a Róma városában élő állami rabszolgák szabadokkal vagy felszabadított rabszolgákkal kötötték házasságot, ahogy erre már a szerző által is hivatkozott Walter Eder korábban felhívta a figyelmet. A források bőségének köszönhetően ennek az indikátornak szenteli a szerző a legtöbb figyelmet. A házasság a római jog szerint rabszolgák és szabadok között törvénytelen gyakorlatnak minősült. Ennek körülményeivel hosszasan foglalkozik Luciani, érintve a *ius gentium* és a *senatus consultum Claudianum* hatását az állami rabszolgákra. Minden törvénytelen-ség ellenére a szabadok és *servi publici* közötti házasság a feliratok szerint meglehetősen gyakorinak bizonyult. A *servi civitatum* csoportján belüli házasság esetében a frigyből született gyermekek automatikusan az állami rabszolgák körébe kerültek, így biztosítva a csoport újra termelődésének egy bizonyos részét. Mindazonáltal Rómában nincs forrás, ami a női állami rabszolgák létezésére utalna, így a legnagyobb számban valószínűleg magántulajdonból való kivásárlás útján keletkezett a *servi publici* kategóriája. Erre vezethető vissza az állami rabszolgák egyik privilégiuma is, ugyanis a korábbi tulajdonosoktól kapott *simplex nomen*üket megtartották, majd második nevüket (*agnomen*) emellé kapták. Ennek ellenére nem minden rabszolga rendelkezett két névvel, így – Mommsen állítását cáfolva – Luciani rávilágít arra, hogy ez nemigen járhatott különösebb társadalmi jelentőséggel, sokkal inkább jogi jele volt annak, hogy korábban magánszemély volt a gazdája a rabszolgának. Ami valójában az indikátor kapcsán felmerült különbség a két csoport között, az a mindennapi élet szabályozásában nyilvánult meg. Ugyanis a köz-tulajdonban lévő rabszolgák életének sok aspektusát törvényi keret határozta meg. Mivel nem a magántulajdonosi hatalom (*dominica potestas*) alá tartoztak, hanem a római nép hatáskörébe, így nyilvános és jogszerű kereteket kellett teremteni életükhöz.

Az említett indikátorok után Franco Luciani egy újabb fejezetben (*A Manumission: a Realistic Hope – Manumissio: egy valószínű remény?*) a felszabadítás körülményeit tárgyalja. A vizsgálat kiindulópontját jelen esetben is a *Lex Irnitana* adta, amelynek hetvenkettedik, *De servis publicis manumittendis* című része foglalkozik a kérdéskörrel. Ebben leszögezik, hogy egy *duumvir* a városi tanáccsal egyeztetve felszabadíthat rabszolgát, egy bizonyos összegért cserébe. Hasonló körülmények lehettek a birodalom különböző részein, valamint Rómában is, ahol egy tisztségviselőn keresztül a senatus/városi tanács engedélyével szabadulhattak fel az állami rabszolgák, írja Luciani. A felszabadítás egyik legfontosabb következménye, hogy a rabszolgák ezután megkapják tulajdonosuk nevét *praenomen* és *nomen gentile* formájában, eredeti nevük pedig a *cognomenük* lett. Mindazonáltal egyrészt a települések rabszolgái megkaphatták település nevét *cognomenként*, így pl. a római rabszolgák a *Romanus* nevet viselhették. Erre Livius utal, amikor a volscusok elleni csata kapcsán említ egy bizonyos rabszolgát, akit felszabadítása után *Servius Romanus*nak neveztek. Azonban ez a névadási szokás változott az évek múlásával, amelyre Varrót idéző Luciani is utal. A változás következtében Róma városában annak a tisztségviselőnek a nevét vették át, aki betérjesztette a felszabadítási kérelmüket. Így kapott a proskribált tulajdonosokat átadó, s ezzel állami tulajdonba kerülő több ezer rabszolga Sullától felszabadításon túl *Cornelius* nevet. Egy harmadik lehetőség a névadással kapcsolatban, hogy a települések, és feltehetően Róma városa is adományozta a *Publicius nomen* a felszabadított állami rabszolgáknak.

Luciani egyik leginkább figyelemre méltó megjegyzése a felszabadítással kapcsolatban az, hogy különös a feliratos emlékek hiánya a felszabadított állami rabszolgák (*liberti publici*) körében Róma városában. Ez arra enged következtetni, hogy a *servi publici* csak marginális arányban nyerhették el szabadságukat, főként, ha figyelembe vesszük más városok feliratállítási szokásait, ahol ez gyakrabban fordul elő. A szerző azt feltételezi, hogy a Rómában élő közrabszolgák nehezebben nyerhették el szabadságukat.

A tanulmány negyedik, *An Internal Hierarchy (Belső hierarchia)* elnevezésű részében Franco Luciani a társadalmi csoport ezen szegmensének belső különbségeivel foglalkozik. A szerző epigráfiai és irodalmi forrásokra támaszkodva megállapítja, hogy a végzett munka minőségétől függően kellett legyen valamiféle hierarchia a köztulajdonban lévő rabszolgák esetében. Erre a külső jelek is utalnak, ugyanis a *magistratusok* mellett dolgozó *servi publici* vagy *civitatum* lilás csíkokkal díszített *limust* (kötény) viseltek. Mindazonáltal a helyi, városi, provinciális közigazgatásban résztvevők: a levéltárosok (*tabularii*), pénzügyi ügyintézők és birtokokat irányító ügyvezetők (*dispensatores* és *vilici*) és kincstárnokok (*arcarii*) ugyancsak kétségtelenül kiemelt helyen szerepeltek a *familia publica* hierarchiájában.

Az ötödik fejezet *The Reputation of Public Slaves in Literary and Legal Sources (Az állami rabszolgák megítélése az irodalmi és jogi forrásokban)* című fejezetben a szerző kiemeli: kevés irodalmi forrás beszél az állami rabszolgákról. Livius és Valerius Maximus is lealacsonyítóan nyilvánul meg róluk ugyanazon történet elbeszélése során. Emellett olyan anekdotákat mutat be, amelyek során kegyetlen, erőszakos vagy nyugtalanító feladatokat bízta egy-egy állami rabszolgára. Mindezek mellett jogi forrásként a *Lex Aelia Sentiat* hozza a szerző, amely kitér arra, hogy bármely köztulajdonban lévő rabszolga, aki becsstelen tetteket hajt végre, bár elnyerheti szabadságát, csupán a *peregrini dediticii* jogállást kaphatják meg, amelyet a legyőzött népeknek adott Róma. Ők emiatt a jogi besorolás miatt soha nem lehettek római polgárok, nem örökíthettek, nem örökölhettek semmilyen ingó és ingatlan vagyont, valamint Rómában és közvetlen közelében sem tartózkodhattak, s e szabályok megszegése esetében újra rabszolga státuszba kerültek, felszabadításukat ezután pedig megtiltották.

A konklúzióban jól összefoglalja a szerző az imént szemlézett fejezetek eredményeit. Megállapítja, hogy nem volt az egész csoportra jellemző kivételezett státuszra utaló sajátosság. Az egyetlen olyan jellegzetesség, amely kivételezettséget sugallt: a lehetőség a *peculium* felének örökítésére. Rómában kevés feliratos anyag található a felszabadított állami rabszolgákkal kapcsolatosan, így lehetséges,

hogy az *Urbs* esetében kisebb eséllyel nyerték el a csoport tagjai a szabadságukat. A negyedik és ötödik fejezet eredményeinek rövid ismertetését követően kitér még egy igen fontos, addig nem tárgyalt különbségre a magánrabszolgákkal szemben. Tudniillik, a köztulajdonban lévő rabszolgák a személyes kegyetlenkedésnek kevésbé voltak kitéve, mint társaik, relatív szabadságuk nagyobb lehetett, így életük biztonságosabb és megbízhatóbb lábakon állhatott. Mindazonáltal Róma városának állami rabszolgái a császárság korában nem rendelkeztek olyan felemelkedési lehetőségekkel, mint a császár tulajdonában lévő társaik. Ezzel szemben helyi karriert a *municipiumok* vagy *coloniák* rabszolgái könnyebben futhattak be, sőt ez reális jövőkép lehetett számukra. Annak ellenére, hogy bizonyos munkakörökben foglalkoztatott rabszolgák kiváltságos helyzetben találták magukat, általánosságban mégsem állítható, hogy e csoport homogén módon kivételezett pozícióval bírt a rabszolgák társadalmi rétegén belül.

Franco Luciani: Public Slaves in Rome: 'privileged' or not. (Állami rabszolgák Rómában: „kiváltságosok”, avagy nem?) *The Classical Quarterly* 70/1. (2020) 368–384.

Gacsal Dóra

Az anyákról alkotott kép a klasszikus irodalomban és filozófiában

Az *Alison Sharrock* és *Alison Keith* által szerkesztett, 2020-ban megjelent *Maternal Conceptions in Classical Literature and Philosophy* című tanulmánykötet alapjául egy, a Manchesteri Egyetemen megrendezett konferencia előadásai szolgáltak. Az esemény létrejöttét a EuGeStA (European network on Gender Studies in Antiquity) nevű szervezet támogatta, amely a gender-kutatás ókori vetületeivel foglalkozik: kutatási tevékenysége kiterjed a tudomány számos területére a művészettörténetől, a jogtörténeten, régészetben, orvostudományon át egészen a filozófiáig és az irodalomig.

A kötet szerzői a klasszikus görög művektől kezdve a késő rómaiakkal bezárólag az antik irodalom széles spektrumát lefedve mutatják be az adott korszak anyaságról alkotott képét. A szerkesztők nem a forrásként felhasznált alkotások keletkezési ideje, vagy görög-római tematikája szerint rendezték sorba a fejezeteket, hanem az anya–gyermek viszony főbb szakaszai alapján, ami olvasmányosabbá teszi az egész művet. A kötetnek nem célja, hogy az anya–gyermek kapcsolat fejlődési ciklusait részletesen és a teljesség igényével tárgyalja – bár a szerkezete elsősorban ezt sugallja –, inkább az anyasággal kapcsolatos különböző, elsősorban irodalmi koncepciókat értelmezi.

A könyv első nagy fejezete előtt *Mairéad McAuley* gondolatébresztő tanulmánya áll, amelyben megfogalmazódik, hogy a patriarchális római társadalomban, amely a *patria potestasra* épült, az anyaság is kiemelt jelentőségű volt, és az anyák szerepe nem csupán a gyermekszülésre és nevelésre korlátozódott. Kiváló példa erre a Gracchus-fivérek komoly befolyással bíró édesanyja, Cornelia, vagy a császárság korai időszakában Nero édesanyja, Agrippina, aki igazán tehetséges manipulátor volt a politika színpadán. Természetesen

az ő történetük nem általánosítható a római asszonyok egészére, az viszont alapvető elvárás volt a nőkkel szemben, hogy a társadalmi értékeket, legfőképp a *virtus* eszméjét továbbadják az utódok számára. A szerző négy irodalmi alkotást vesz górcső alá, hogy az anyaság különböző megjelenési formáit bemutassa kezdve Ennius *Annales*ének vizsgálatával, majd Livius történeti munkája és Vergilius monumentális eposza, az *Aeneis* következik, végül Horatius *Carmen saeculare*-jének elemzésével zárul a tanulmány.

Az első fejezet *Az édesanyák és kisgyerekek (Mothers and Young Children)* címet viseli és négy tanulmányt foglal magába. *Florence Gherchanoc* izgalmas fejtegetése nyitja a sort, középpontjában azzal a kérdéssel, hogy az ókori görögök felfogása szerint vajon csupán a férfiatól örökölnek-e az utódok külső és belső jegyeket, vagy mindkét szülő tulajdonságai észrevehetőek rajtuk. A probléma elemzése során különböző filozófusok, költők és természettudósok állításait ütközteti. Aristotelés és Aischylos véleménye szerint például az édesanyák alig befolyásolják a gyermekek fizikai jellemzőit, ezzel szemben Hippokratés szerint lehetetlen, hogy az utód csak az apa, vagy éppenséggel csak az anya tulajdonságait örökölje. Ő úgy gondolja, hogy egy-egy személyben léteznek férfias és nőies jegyek is. Platón szerint nem csupán a külső megjelenésben van hatása mindkét szülőnek, hanem a gyermek mentális képességeiben is, így azt tanácsolja, hogy a terhes asszonyokra fokozottan oda kell figyelni és ajánlatos jó légkört teremteni számukra, hogy semmiféleképpen ne örököljön a gyerek negatív tulajdonságokat. Ezzel áttérünk a belső jegyekre, amelyek esetében többnyire azzal a véleménnyel találkozunk az elemzett görög művekben, hogy a lányok az anya, míg a fiúk az apa tulajdonságait öröklik. Ezen általánosítás ellenpéldájaként említi a szerző Agamemnón lányát, Élekrát, aki egész életében elhunyt apját tartja követendő példának és külső tulajdonságaiból is igyekszik elhagyni a nőiességet.

Az első fejezet második tanulmányát *Florence Klein* jegyzi, aki Theokritos 17. és 24. idillje alapján elemzi a terhességet, a születést és az anyaság korai szakaszát. A szerző Alkméné és gyermekei, azaz Héraklés és Iphiklés kapcsolatát finom allegóriával köti II. Ptole-

maios Philadelphos születéséhez. Klein célja árnyalni az anyaságról kialakult idealizált képet és felhívni a figyelmet arra, hogy e szerep mögött rengeteg elfojtott és mély fájdalom lapulhat meg.

Federica Bessone egy nehéz anyai szerepet elemez. Igazán fájdalmas vívódás gyöttri Thetist, Achilleus édesanyját, aki előre ismeri fia vesztét, ezért igyekszik mindent megtenni, hogy ezt elkerülje. A Staius által megalkotott idillikus gyermekkor és Thetis minden erőfeszítése ellenére azonban a fiú elindul a trójai háborúba. Bessone kiemeli a *nimis mater*, azaz a 'túlságosan anya' jelző fontosságát, amellyel Odysseus illeti Thetist.

Az első fejezet utolsó tanulmányában *Judith P. Hallett* párhuzamot von a Vergilius által bemutatott Venus istennő és Augustus testvére, Octavia között. Mindkét nőalak a gondoskodó anya szimbólumaként jelenik meg: Venus ugyanolyan odaadó figyelemmel kíséri gyermekeit, még akkor is, ha különböző apától születtek. Hasonlóképpen Octavia is felneveli valamennyi házasságából született gyermekét, sőt, azokat a gyerekeket is, akik Antonius más kapcsolatából származtak. Amikor a modern nyugati társadalmakban egyre nagyobb számban vannak jelen az ún. mozaik-családok, e téma ilyen megközelítése különösen aktuális és pozitív példát mutat a toleranciára és elfogadásra.

A könyv második fejezete *Az édesanyák és a gyermekeik házassága (Mothers and Their Children's Marriages)* címet kapta, amelybe két tanulmányt helyeztek a szerkesztők. Az első tanulmányban *Henriette Harich-Schwarzbauer* kalauzolja el az olvasót Catullus, Staius és Claudius költeményein keresztül a nászénekekhez, azaz *epithalamiumok*hoz. A szerző elemzi a házasságkötésnek azt a fájdalmas és aggodalmakkal teli pillanatát is, amikor a fiatal és még érintetlen serdülő lány elválk az édesanyjától, valamint kiemeli az anya felelősségét a lánya nevelésében és a házasi életre való felkészítésében.

Az ókor embere is szerette a vicceket: *Alison Sharrock* az anyósokról a mai korban élő negatív sztereotípiákat hasonlítja össze az antik Rómában élő anyósok képpel. Rendkívül szórakoztató módon tárja elénk, hogy a római anyósok szinte ugyanolyan tekintélyben részesültek, mint maguk az édesanyák. A mostohaanyák viszont már

korántsem voltak ilyen szerencsések – ezt Plutarchos egyik tréfás történetével illusztrálja a szerző: „Egy fiatalember kővel akarta megdobni a kutyáját, de véletlenül a mostohaanyját találta el, mire így kiáltott: ’Nem is volt olyan rossz!’”

Továbbhaladva a szülői korszakokban, a harmadik fejezet az anyákról és felnőtt gyerekeikről (*Mothers and Their Adult Children*) szól. Itt három tanulmányt olvashatunk, melyek közül először a *Jacqueline Fabre-Serris* által vizsgált bizarr anya–fiú kapcsolatokkal és a vérfertőzéssel ismerkedünk meg. A szerző Seneca *Oidipus* című tragédiájából kiindulva a jó és rossz anyát állítja szembe egymással. Fabre-Serris szerint a jó anya támogatja fia fejlődését és felemelkedését, míg a rossz anya saját magát helyezi előtérbe és a céljai elérése érdekében akár saját gyermekét is felhasználja, erre az egyik példa a már korábban is említett Agrippina.

Giulia Sissa szintén az anyai hatalomra koncentrál, viszont ő azal az esettel foglalkozik, amikor a józanul és bölcsen gondolkodó édesanyák igyekeznek irányítani féktelen gyermekeiket a saját és a városuk érdekében. E nők folyamatosan arra emlékeztetik fiaikat, hogyan maradjanak jó emberek, igazságos uralkodók.

A harmadik fejezet utolsó tanulmányában *Therese Fuhrer* az antikvitás utolsó évszázadaiba kalauzol, ahol megismerjük Szent Ágoston és édesanyja, Mónika történetét, akit a XII. században avattak az anyák védőszentjévé. A szerző egy példásan viselkedő asszonyt mutat be, aki végig bízik fiában, és aki nélkül Ágoston nem válhatott volna a korai kereszténység egyik kiemelkedő alakjává.

Az utolsó fejezet a gyerekek halálával kapcsolatos tanulmányokat (*Mothers and the Death of Their Children*) gyűjti össze. *Alison Keith* az *Aeneis* néhány szereplőjét vizsgálja: Andromachét, Venust, Amatát és Euryalos anyját és az ő gyászukat, miután elvesztik fiaikat. A halandó és isteni nők összehasonlításából kiderül, hogy míg a halandó szülő visszafelé tekint és nem szabadul a fájdalomtól, addig az istennő a jövőt szemléli és bizakodva figyeli a római nép és a Iulius-dinasztia épülését.

Valeria Hope írásában Augustus testvérének, Octaviának a gyászát helyezi középpontba Vergilius, Propertius és Seneca írásai alapján és

arra a következtetésre jut, hogy ezek az ókori szerzők nem fejezik ki az anya vélhetően átélt érzelmi állapotát. Nem Octavia személyes tapasztalatát igyekeznek átadni, hanem a tragikus eseményt a saját művészi céljaiknak megfelelően formálják.

A tanulmánykötet *Olympia Bobou* igazán pozitív szemléletű írással zárul, amely több példán keresztül mutatja be, hogy bár a görög nőknek kevés lehetőségük adódott a közösségi életben való részvételre, mégis voltak olyan asszonyok, akik fogadalmi felajánlásokat tettek az isteneknek. Bobou elsősorban a votív szobrokkal foglalkozik, és megállapítja, hogy e tárgyakat főleg férfiak ajánlották fel. A források alapján nehéz megállapítani, hogy az édesanyák milyen mértékben vehettek részt ebben a szakrális tevékenységben, azonban vannak régészeti bizonyítékok az ő jelenlétükre is: néhány szobor esetében a felajánlást végző nők saját magukra valamely férfi anyjaként hivatkoznak, s úgy látszik ez a státusz lehetővé tette számukra, hogy a férfiakkal egyenrangúként lépjenek fel.

A könyv szerkesztői jó érzékkel állították össze a kötetet, és kiválóan vezetik végig az olvasót az anyaság különböző szakaszain. A tanulmányok az ókori görög és római irodalom és filozófia szerzőin keresztül mutatják be, milyen szerepet tulajdonítottak az antikvitásban a nőknek, azon belül is elsősorban az édesanyáknak. Kifejezetten tanulságosak azok az írások, amelyekben több mű kerül összehasonlításra. Bár a nőörténet az utóbbi évtizedekben divatos és népszerű kutatási terület lett, a tudománynak még mindig nagy adósságai vannak e témakörben, az anyaság története és a vele kapcsolatos koncepciók pedig különös figyelmet érdemelnek, mivel általuk sokkal komplexebb képet kaphatunk az ókori emberek életéről és gondolkodásmódjáról.

Alison Sharrock–Alison Keith szerk.: *Maternal Conceptions in Classical Literature and Philosophy*. (Az anyákról alkotott kép a klasszikus irodalomban és filozófiában) Toronto, University of Toronto Press. 2020. 3–317.

Szilágyi József

KÖZÉPKOR ÉS MODERN KOR

A középkori Anglia politikai kultúrájának vizualitása

A mai tömegkultúra információgazdag világában már alapvetőnek számít, hogy a társadalom tagjai különböző információs felületeken napi szinten találkoznak a politika világát érintő képekkel, karikatúrákkal és más vizuális reprezentációkkal. Ezeket a képeket a felhasználók más-más módon interpretálhatják, gondolhatják tovább vagy szerkeszthetik át, egyes üzenetek pedig gyorsan érhetnek el akár tömegeket is. Ebben az értelemben mind a szóképeknek, mind a vizuális képi tartalmaknak meghatározó szerepük van a nyilvános diskurzusban és a politikai vitákban. *Laura Slater* művészettörténész 2018 októberében megjelent könyvének (*Art and Political Thought in Medieval England, c. 1150–1350*) fő állítása, hogy a vizuális képi megnyilatkozások, illetve a szóképek hasonló működési elv mentén kiemelten fontos szerepet játszottak a középkori Anglia politikai síkján játszódó viták kifejezésében és formálásában.

A *Boydell Studies in Medieval Art and Architecture*-sorozat legújabb kötetében Slater a (politikai) hatalom középkori angol művészetben és építészetben sokrétűen ábrázolt aspektusaira fókuszálva feltárja, hogyan játszottak központi szerepet a Plantagenet-kori Anglia (XII–XIV. század) politikai kultúrájában a képek, illetve a különböző teológiai, filozófiai és irodalmi művek, valamint más, írott dokumentumok vizuálisan leírt nyelvi képei, a korszak gondolkodóinak és politikai szereplőinek képi metaforákkal alátámasztott elképzelései. Maga a kép, illetve általánosságban a képi vizualitás központi szerepet töltött be az angol, illetve az európai középkori politikai gondolkodásban és politikai kultúrában is. Azonban e vizualitás beható vizsgálata – mint valódi befolyásoló, különböző társadalmi rétegekre is hatással bíró tényező – a középkori eszmetörténet

máig kevésbé feltárt aspektusai közé tartozik, és az utóbbi évek kutatási tendenciáinak egyik fontos irányát képezi.

Slater munkája ehhez a kutatási irányhoz kapcsolódva teljes képet kíván nyújtani a tárgyat illetően, azonban meghatározott kereteken és forrásbázison belül maradva, négy részletes, kronologikusan rendezett fejezetben tárgyalva azt. A XII. század végén működő, udvarhoz közel álló világi klerikusok műveinek vizsgálatával kezdve amellet érvel, hogy a vizualitás szerepe kulcsfontosságú volt a korszak angol politikai vitáiban. Az egyes fejezetekben részletesen bemutatja a kortárs politikai értekezésekben használt élénk képi metaforákat, kiemelve azok kapcsolatát többek között a korszak angol nagytemplomainak dekoratív kialakításaival, a magánáhitat képi világával, a korszak királyi és egyéb hatalmi pecsétjeinek ikonográfiájával, az angol történelemről szóló írott dokumentumok illusztrációival és számos más vizuális forrással. Mindeközben olyan meghatározó események is megvilágításra kerülnek a vizualizáció szempontjából, mint például az 1170-ben meggyilkolt Becket Tamás (Canterburyi Szent Tamás) érsek és vértanú szent alakját övező konfliktus. Hasonlóképpen az 1215. évi *Magna Carta* kiadását megelőző alkotási folyamat, a *Magna Chartát* követően kirobbant polgárháború, azaz az 1215 és 1217 között zajló bárók háborúja, majd a Simon de Montfort által vezetett, 1264-ben kezdődő második bárók háborúja, vagy II. Edward király 1327. évi lemondásra kényszerítése és letétele az angol trónról. A kötet nagy érdeme, hogy új perspektívákat kínál a művészet politikai szerepével, különös tekintettel a középkori Anglia kormányzásáról és politikai társadalmáról eddig kialakított alapvető feltételezésekkel és elvárásokkal kapcsolatban.

Mindegyik kronologikusan rendezett fejezet körülbelül ötven évet fed le, amelyeket egy hosszabb bevezető fejezet előz meg. A bevezetés második része egy részletes és hasznos összefoglalás (*Az angol politikai kultúra és a képek*, 5–18.), amely a középkori angol politikai kultúra és a vizuális források abban betöltött fontos szerepének kutatási lehetőségeire, az ezzel kapcsolatos eddigi kutatási tevékenységekre és az alkalmazott kutatási módszertanra, illetve a kutatás nehézségeire hívja fel a figyelmet. Slater véleménye szerint a vizualitás

– mind tárgyi, mind írott szempontból – a politikai nyelvezet fontos részét képezte, amely komoly mértékben formálta a korszak ideológiai képzeteit, melyek így viszonylag széles – természetesen elit és alapvetően egyházi – kulturális és politikai közegben tudtak terjedni a XII–XIV. századi Angliában. Fontos, hogy ebből a szempontból nem csak az uralkodói mecénási tevékenységgel foglalkozik, hanem a szélesebb „kormányzói réteg”, az uralkodói elit által létrehozott vizualitást is beemeli a vizsgálatba, ugyanis ennek a rétegnek a tagjai gyakran kritikus hangvételt alkalmaztak az uralkodói hatalommal szemben. Slater vizsgálataiból kiderül, hogy a korszakban a szövegek és a vizualitás „kéz a kézben jártak”, mindkettő sikeres kommunikációs csatornaként tudott hatni a Plantagenet-kori Anglia politikai társadalmának gondolkodására, véleményformálására.

Az első fejezet a XII. század utolsó évtizedeit vizsgálja, különös figyelmet fordítva a II. Henrik (1154–1189) uralkodásának idején kialakult Becket-konfliktus eseménytörténetének későbbi interpretálására, Becket Tamás érsek 1170. évi vértanúságára. Slater olyan művek elemzésével, mint például Wales-i Gerald (Gerald of Wales) *De Principis Instructione* című munkája, nyomon követi azt az éles, a világi papi réteg egyes tagjaitól származó véleményt, amely spirituális értelemben kritizálta az uralkodói hatalom természetét a Bibliából vett allegóriákon és képi metaforákon, valamint bibliai példákön (*exempla*) keresztül. A korszak klerikusai által megfogalmazott kritika lényege az erényes uralkodói hatalom dicsőítésében rejlett, amelynek legfontosabb jellemzői véleményük szerint a kegyesség, az erkölcs és az Egyház központi hatalmi szerepe. A szerző több érzékletes példát is hoz állításai alátámasztására, így például részletesen elemzi a korszak pecsétjeit; többek között a westminsteri apátság 1200 körül készült pecsétjét, amely az előbb említett *tisztességes hatalom* idealizált koncepcióját vizualizálja. A westminsteri pecséten Hitvalló Szent Edward (III. Edward angol király, 1042–1066) alakja látható, ahogy a legyőzött Godwin wessexi gróf testét tiporja, aki a *legyőzött zsarnok* típusát testesíti meg. A fejezetben kiemelkedő szerepet játszik a canterburyi katedrális, amely Becket Tamás vértanúhalálának színhelyeként az 1170-es éveket követően kiemelt szel-

lemi központtá és zarándokhellyé, egyben fontos vizuális forrássá is vált. Slater egyik részletesen kifejtett példája a vizuális forrásmerítésre és annak generációkon átívelő hatására a canterburyi katedrális ablakainak tipológiai vizsgálata (27–38.). Véleménye szerint a katedrális ablakainak ikonográfiai megoldásai – különösképpen Iulianus Apostata római és Maurikiosz bizánci császárok ábrázolása, mint a zsarnokság és a politikai bűn megtestesítői – befolyásolhatták például Salisburyi János (John of Salisbury) 1159 körül befejezett *Policraticus* című művét is.

A következő fejezetben a szerző a XIII. század első felét vonja vizsgálat alá, arra az eredményre jutva, hogy ebben az időszakban a világi hatalom szakralizált fogalma egyre elterjedtebbé vált, részben a művészeti alkotásoknak köszönhetően. A világi hatalom szakrális definícióját és képzetét ugyanis sikeresen ültették át a kor művészetének nyelvére, amely annak nyilvános tereiben is hatásosan megjelent. A szerző a *szakralizált királyság* témáját például az egyes angol templomok kórusainak királyszobrain, valamint III. Henrik (1216–1272) első nagypecsétjén (1218) keresztül elemzi, amely a még kis-korú uralkodót Krisztusként ábrázolja, kiegészítve egy oroszlán és egy sárkány alakjával, akik lábai alatt hevernek. Slater szerint a III. Henrik trónusa alatti mitikus lények a korábbi westminsteri pecsét „eltaposó” motívumát vették át, ezzel is hangsúlyozva a király isteni jogát az uralkodásra. A szerző véleménye szerint a XIII. század elejének politikai reformjait – valamint általánosságban a korszak politikai küzdelmeit – a szerzők a spirituális küzdelemmel és a keresztes hadjáratokkal (70–86) azonosították, különösképp az 1215 és 1217 közötti polgárháborús időszakban; ez az azonosulás pedig textuális és vizuális elemzéssel is kimutatható. A fejezet a *Magna Carta* körüli mítoszok elemzésével, így például Stephen Langton érsek alakjának korabeli mitizálásával zárul.

A harmadik fejezet főként a III. Henrik uralkodása alatti időszak, azon belül is az 1258 és 1266 közötti közel egy évtized viharos és konfliktusos eseményeire fókuszál. III. Henrik a korlátok nélküli, féktelen királyi hatalom híve volt, azonban az uralkodói elit legtöbb tagja konszenzusos kormányzást kívánt, ahogy azt a *Magna Car-*

ta, vagy például az 1258. évi oxfordi rendelkezések is kifejtették, amelyekben a Simon de Montfort leicesteri gróf által vezetett bárók kényszerítették a királyt, hogy a számukra kedvező, az uralkodói hatalmat korlátozó rendelkezéseket fogadjon el. Azonban az uralkodói elit tagjai között is egyre több konfliktus merült fel, az országban politikai zűrzavar alakult ki és 1264-ben kitört a második bárók háborúja (1264–1267), amelyet kezdetben bárói siker kísért, majd végül uralkodói győzelem zárt le. Az események vizualitásának elemzése kapcsán Slater felhívja a figyelmet az arisztotelészi elméletek növekvő befolyására, szemben az előző évszázad politikai gondolkodását domináló szent ágostoni elméletekkel. Hivatkozik például Robert Grosseteste (1175 k.–1253) angol teológus, skolasztikus filozófus és lincolni püspök politikai ideológiájára, aki műveiben előszeretettel párosította a jó kormányzás képzetéhez az *indíték* és a *méltányosság*, a korrupt kormányzáséhoz pedig az *önzőség* fogalmát. A fejezet lényegi része Simon de Montfort alakjának korabeli reprezentációjával foglalkozik, aki a III. Henrik elleni bárói lázadás vezetője volt. Részletes heraldikai elemzésre támaszkodva Slater bemutatja, hogy három korabeli uralkodói kódexben is felbukkannak montforti pajzsok a zsarnokság és a legyőzött zsarnokok reprezentációjában. Az ilyen és ehhez hasonló ábrázolások tulajdonképpen hiteltelenítették Montfort alakját és lejáratták ügyét. Az ilyen típusú „propaganda” azonban nem csak az uralkodói vizualitásra és ikonográfiára volt jellemző; Slater megerősíti, hogy az uralkodói mellett a bárói polémiák is nagyban támaszkodtak a legyőzött és eltaposott ellenség toposzára, vagy a bűnös uralkodók bukásának képére.

Az utolsó fejezetben a szerző már egy – a korábbi évszázadokhoz képest – átalakult politikai gondolkodásról beszél, amely a *bűn* és a *szenvedés* toposzait elfeledve inkább a trónutódlásra és a királyi leszármazásra, valamint az uralkodói kompetenciákra összpontosított. A XIV. század elejére az ideális uralkodó alakját inkább a katonai bátorság és a vitészség, valamint a bölcsesség és az igazságosság fogalmaival és vizualizációjával jellemezték. Bár mind a szövegek, mind a képek tekintetében továbbra is előszeretettel alkalmazták a szerzők bibliai allegóriákat és jelenítettek meg legyőzött zsarnoki vezetőket,

Slater véleménye szerint azonban az Anglia történelméről szóló narratív dokumentumok tematikájukban és alkalmazott képi világukban is egyre inkább elmozdultak a purgatóriumot középpontba állító modelltől, valamint a Becket-konfliktus tematikájától. A korszak genealógiai tekercei – amelyek közül a szerző kettőt részletetekbe menően elemez (174–195.) – például innovatív megoldásokat alkalmaztak az angol történelem, illetve az angol királyok leszármazásának bemutatására. A fejezet részletesen foglalkozik Walter de Milemete *De nobilitatibus, sapientiis et prudentiis regum* című politikai értekezésével (196–212.) is, amelynek szövege és képei azt sugallják, hogy a bölcs uralkodó legyen összhangban alattvalóival és óvatos tanácsadóival.

A láthatóan alapos és meggyőző kutatómunkán nyugvó fejezeteket minden esetben kiválóan összegző alfejezetek zárják, valamint a bevezető fejezet előtt megtalálható a kötetben bemutatott és elemzett illusztrációk listája és egy rövidítésjegyzék is. A fejezeteket követően rövid, de célratoró összegzést olvashatunk (237–240.), amelyben a szerző igyekszik rávilágítani a két elemzett évszázad politikai tendenciáira, az általa legfontosabbnak vélt és a fejezetekben részletesen bemutatott ikonográfiai elemzésekből levonható fő következtetésekre. A kötet szövegének érzékletes megfogalmazása nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az elemzett témák közelebb kerülhessenek az olvasóhoz. A szerző kifejezetten találó megfogalmazásának köszönhetően még érzékletesebbek az általa hozott szövegszerű és képi példák; például Robert Grosseteste értekezésének elemzésekor úgy fogalmaz, hogy a teológus szavai „látható visszhangot” kaptak az angol nagytemplomok liturgikus berendezésében és dekoratív megoldásaiban (238.), így például a pulpitus kialakításában, a mennyezet freskóiban, vagy a templomokhoz köthető ceremóniák és zarándoklatok programjában. A rövid összefoglalást követően a kötetet egy bibliográfia és egy jól alkalmazható név- és tárgymutató zárja.

Laura Slater: *Art and Political Thought in Medieval England, c. 1150–1350*. (A középkori Anglia művészete és politikai gondolkodása, 1150–1350 k.). Woodbridge, The Boydell Press, 2018. 343 o.

Schvéd Brigitta Kinga

A reformáció és a felvilágosodás Oroszországban

Az orosz eszmetörténet európaiságának problematikája régóta kedvelt témája a ruszisztikai kutatásoknak. Bár az némely kivételtől eltekintve nem volt vita tárgya, hogy a felvilágosodás eszméi Oroszországban is követőkre leltek, legfeljebb a recepció mikéntje, az orosz sajátosságok képezték polémia tárgyát, a reformáció alkalmazhatóságának tekintetében azonban sokkal megosztottabbak voltak a kutatók – leginkább tagadták azt, hogy Oroszország részese volt a koraujkori európai történelem e meghatározó jelenségének. Amennyiben a reformáció kérdése orosz viszonylatban felvetődött, az alapvetően a Nyikon pátriárka nevével fémjelzett egyházreformra irányult (1653–1657), melynek lényege abban állt, hogy az orosz egyház szertartásait összhangba hozták a görög egyházzal – például bevezették a három ujjal történő keresztvetést a két ujjal történő helyett – és kijavították a szent szövegekbe az idők során becsúszott hibákat. Minthogy pedig voltak olyan karizmatikus egyének (mint Avvakum protopópa), akik elvetették a reformokat, valamint léteztek olyan közösségek, amelyek tagjai ragaszkodtak a korábbi szertartásokhoz és szövegekhez – ők 1666 után a hivatalos egyházon kívüli szakadároknak (raszkonnyikok) számítottak –, így különféle óhitű ortodox közösségek jöttek létre (az ún. paposok, illetve a papnélküliek számos csoportja), akiket részben túrt, részben üldözött a mindenkori hatalom. Bár az itt leírt jelenségek párhuzamba voltak állíthatók a reformáció által generált változások egy részével (liturgiai reform, üldözött és/vagy megtúrt vallási kisebbségek), mivel a reform indíttatása nem teológiai jellegű volt, mint akár Luther, akár Kálvin esetében, a választóvonal alapvetően ennek mentén húzódott azt illetően, hogy a Nyikon-féle orosz egyházreformot miként értékeljük.

Andrey V. Ivanovnak, a University of Wisconsin-Platteville docensének frissen megjelent, *Spirituális forradalom: A reformáció és a felvilágosodás hatása az ortodox Oroszországban 1700-1825* című könyve alapvetően írja át a korábbi ismereteket a reformáció és a felvilágosodás oroszországi történetére vonatkozóan. A mű fő céljaként az tűzte ki a szerző, hogy megvizsgálja az orosz ortodox egyház „helyét az európai reformáció és az azt követő európai felvilágosodás széles kontextusában,” bemutatva azon „kultúrtörténeti és eszmetörténeti forradalmat,” amely az ortodox Oroszország „hosszú tizennyolcadik századában (1700–1825) ment végbe”. A bevezetők és a konklúziók kivül két fő részből és összesen 8 fejezetből álló kötet címadásai jól visszaadják a könyv üzenetét: *I. Rész: A megreformált ortodox Oroszország*. 1. Az orosz ortodoxia a reformok küszöbén: Az ukrán kontextus 1654–1712; 2. Menekülés Rómából: Feofán Prokopovics peregrinációi 1696-1704; 3. Az orosz Luther: Feofán Szentpétervárott 1716–1725; 4. Küzdelem az ortodoxiáért: Oroszország megmentése a „pápista zsarnokságtól” 1725–1736; *II. Rész: A felvilágosodott ortodox Oroszország*. 5. „A péteri fészkek madarai”: a korai felvilágosodás és a reformok kontinuitása 1736–1765; 6. Az egyház felvilágosodása: Hit és kultúra az ész korában, 1762-1801; 7. Fény a szószékről: Az ész hirdetése az orosz tömegeknek 1754–1801; 8. Spirituális Napóleonok: a lelki ébredés püspökei (*awakened bishops*)¹ és a bürokratikus reakció 1801–1824.

Ivanov a reformációval kapcsolatos kutatások összefoglalásaként a jelenség időbeli újraperiodizációja mellett – immár a XIV. század utolsó évtizedeitől (lásd: John Wycliff tanait) nagyjából az 1750-es évekig tolódott ki a kronológia – három olyan fő kritériumot említ, amelyek alapján a reformáció Oroszországra való alkalmazhatósága

1 Az eszmetörténeti szakirodalom angolul az *Awakening* vagy *First Great Awakening* ([Lelki] *Ébredés*, *Első Nagy [Lelki] Ébredés*) terminusokkal jelöli a protestáns területeken a 18. században kezdődő vallási jelenségek széles spektrumát, amelyek lényege, a végtelkéig leegyszerűsítve, így fogalmazható meg: az intézményesült vallástól való elfordulás volt tapasztalható a hit belső megélése, az egyéni spiritualitás felé olyan közismert mozgalmakban, mint például az Angliából induló és egyházzá szerveződő metodizmus, de a lelki ébredés jellemzője volt a miszticizmus számos válfaja, amely többek közt például a szabadkőművességben öltött testet (1717).

indokoltnak tekinthető. E kritériumok, amelyek alapvető hatást gyakoroltak a kor társadalmára, a következők: 1. olyan karizmatikus vezetők („reformerek”) mint Luther, Kálvin stb. fellépése, akik új hitigazságok keresése folytán megkérdőjelezték a fennálló spirituális viszonyok rendszerét. 2. a katolikus egyház reakciója, amely egyrészt a belülről jövő megújulásban (katolikus reformáció), másrészt a protestantizmus elutasításában fejeződött ki. 3. a „Reformáció *longue durée* (hosszú távú) hatása Európa szellemi életének átalakulására a középkori civilizációtól a modernitás felé (beleértve a vallási modernitást), akár weberi [a mágikus-rituális elemek és a hagyományalapúság elutasítása a racionalizmus nevében: S. E.], akár kronológiai szempontból tekintjük ezt”. Mindezt azonban a szerző kiegészíti az- zal, hogy a három kritérium igazolhatóságán túl jelen volt-e a kortárs Oroszországban a reformációs nyelvezet, illetve ilyen terminológiá- val illették-e az általa vizsgált jelenségeket Oroszországon kívül is?

Oroszország esetében az első pont alapvetően a Nagy Péter szolgál- tatába állt, mind a katolikus, mind a különböző protestáns tanokat jól ismerő ukrán származású szerzetes-püspök, Feofán Prokopovics (1678 vagy 1681–1736) nevével és tevékenységével forrt össze. Prokopovics Kijevben született és ortodoxként keresztelték meg, de idővel unitus hitre tért át, hogy külföldi tanulmányokat folytathasson: így került Rómába is a Szent Atanáz görögkatolikus kollégiumba, majd onnan való hirtelen távozása után német protestáns területeken időzött, hogy aztán Kijevbe visszatérve, az unitus hitet elhagyva, újra az ortodoxiát vegye fel. Az efféle „időleges aposztázia” (ahogy jobb híján Ivanov e jelenséget hívja) nem tekinthető különlegesnek, és földrajzilag sem korlátozódott kizárólag az ukrán területekre: a szerző ugyanis rámutat, hogy keleti mediterráneumi ortodoxok körében is bevett gyakorlatnak számított, amennyiben Nyugaton akartak tanulni. Prokopovics viszo- nya a protestáns szerzőkhöz eklektikus volt, mind evangélikus, mind református szerzőket olvasott, „de soha nem kötelezte el magát a refor- máció egyetlen irányzata mellett: nem lett protestáns, a dogmatikában pedig szigorúan ortodox nézeteket vallott”.

Prokopovicsot az „orosz Luthernek” tartották már a külföldi kortár- sak is, egyik ukrán származású ortodox ellenfele pedig „reformációs

elmélkedésnek” (*reformatorszkaja mudrovanyija*) nevezte nézeteit, míg Ivanov egyenesen az „Orosz Birodalom története legmerészebb egyházi reformerének” tartja. Nem véletlenül kapott három fejezetet az ő személye a könyv első részében. Ugyanis Prokopovics – aki 1711-től már a Kijevi Akadémia rektora volt – attól kezdve, hogy Nagy Péter 1716-ban Kijevből Szentpétervárra rendelte, valamint az orosz egyház őt támogató, ukrán származású püspökei (Péter uralkodása végén püspökök kb. 70 százaléka már ukrán származású volt!), az 1720-as, 1730-as években „drámai változást vittek végbe az orosz egyházban”.² Prokopovics eleddig elsősorban úgy volt ismert, mint Nagy Péter politikájának feltétlen kiszolgálója és az uralkodói hatalom új, nyugatias eszmékkel átszőtt ideológiájának megalkotója – avagy másként fogalmazva, az autokrácia ideológiájának modernizálója –, aki az Isten által közvetlenül kapott hatalmat racionális elemekkel (pl. természetjog, szerződés gondolata) is alátámasztotta.³ Azt viszont nem vizsgálták behatóan, hogy az uralkodó politika támogatása milyen teológiai gyökerekből táplálkozott Prokopovics esetében, illetve az ő nevével fémjelzett különféle egyházpolitikai intézkedések mögött milyen teológiai megfontolások álltak. Ezen intézkedések közül a legfontosabbak a következők voltak: 1720-ban megjelent az új ortodox katekizmus, amely Oroszországban felváltotta a katolicizmus által inspirált, Peter Mogila nevéhez kötődő (a tridenti zsinat szellemében fogant és a XVII. századi ukrán ortodox egyház álláspontját tükröző) katekizmust.⁴ 1721-ben kiadták az *Egyházsabályzatot*, amely széleskörűen szabályozta az orosz egyház további működését, és ennek részeként megszüntette a moszkvai

2 Prokopovics 1718-ban Pszkov püspöke, majd 1725-ben Novgorod érseke lett.

3 Erre nézve, valamint Prokopovics életrajzára, részletesen lásd 2020-ban megjelent könyvem: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Budapest, Dialóg Campus, 2020. (87–121). online verzió: https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15692/web_PDF_Hatalom_allam_problematikaja_Oroszországban.pdf;jsessionid=5B363B8C3F03AA24D90B44E0CCEEECD3?sequence=1

4 Prokopovics kezdeményezte továbbá a Biblia új egyházi szláv fordítását is, de a munka csak az 1740-es években vett lendületet. Az új verzió végül 1751-ben jelent meg, Erzsébet cárnő alatt, és a fordítás során széleskörűen felhasználták a protestáns Biblia-filológia eredményeit.

pátriárkátust, létrehozva helyébe egy kollektív testületet, a Papi Kolégiumot (melynek elnevezését rövid időn belül Legszentebb Kormányzó Szinódusra változtatták), közismert nevén, a Szent Szinódust.⁵ Ide tartozott a szerzetességre vonatkozó deklaráció (1724), amelynek kiindulópontja Ivanov szerint a „szerzetesek állítólagos semmittevése és álszent vallásossága” volt, és amely utilitarista módon viszonyult a szerzetesség intézményéhez: nem kérdőjelezte meg azt, de a fő szabályozó elv a társadalmi hasznosság lett.

Az első két problémakör átvezet Ivanov második kritériumához, ugyanis a Prokopovics névvel összeforrt egyházreformot minden elemében igen erős katolicizmus-ellenesség jellemezte, ami kimutatható nemcsak az új katekizmusban, hanem a pátriárkátus eltörlésének és a Szent Szinódus létrehozásának igazolásában is. Ez utóbbi szükségességéről az *Egyházsabályzat* (gyakran idézett passzusa) így nyilatkozott: „Az egyszerű nép nem tudja, hogy miben különbözik a papi hatalom a korlátlan teljhatalomtól (*ot szamogyerzsavnoj*), és az egyház legfőbb pásztorának [értsd: a pátriárkának – S. E.] dicsőségétől és méltóságától elámulván, azt gondolja, hogy ez a kormányzó egy második uralkodó (*goszudar*), aki ugyanolyan erővel bír, mint a korlátlan teljhatalmú uralkodó (*szamogyerzscu raven*), vagy még nagyobb is nála, és azt, hogy a papi rend egy másik, jobb állam (*goszudarsztvo*).”

Ez a megfogalmazás világosan az ún. kéthatalmi elmélet, és különösen annak hierokratikus változata ellen irányult, amely szerint a pápa nem pusztán az egyház ura, de felette áll a világi hatalmaknak is. A pápát nem sokkal később tételesen is említi az *Egyházsabályzat* szövege, annak kapcsán, hogy ezen elv alapján a pápa „sok államot majdnem a végső pusztulásba taszított”. Annak érdekében pedig, hogy ilyen ne történhessen meg Oroszországban, szükséges a pátriárkai méltóság megszüntetése.

Ivanov a kollegiális egyházkormányzás bevezetésének indíttatását azonban a korábbi értelmezésekhez képest kiegészíti egy újjal: nevezetesen, hogy a pátriárkátus eltörlését nem pusztán a hierokratikus tanok elleni fellépés motiválta Prokopovics részéről. Amel-

5 A testületnek Prokopovics lett az alelnöke, majd 1726-tól annak legfontosabb tagja.

lett, hogy az új rendszer az evangélikus egyházirányítás modelljét követte (minden bizonnyal svéd mintára), melynek értelmében az uralkodó az egyház feje is, de nem bír papi funkcióval és nem szólhat bele dogmatikai kérdésekbe, a kollégium/szinódus egyúttal a kollektivitás elvét testesítette meg, ami viszont Prokopovics szerint megfelelt a korai egyház hagyományainak. Az új testület létrehozásában a protestáns hatás (az evangélikus egyházirányítási modell) felvetése, persze, nem újkeletű – ami viszont új, az nem más, mint a szervezeti reform mögött húzódó teológiai indíttatás beemelése, a politikai megfontolásokon túl. A protestáns teológia egyes elemei ugyanis azért voltak elfogadhatók Prokopovics számára, „mert úgy hitte, hogy azok igazi és eredeti ortodox elvek,” másrészt pedig úgy vélte, hogy a protestáns eszméket és intézményes formákat fel lehet használni arra, hogy ezek révén megtisztítsák az orosz ortodox egyházat a „pápista” tévelygéstől, amely XVII. században, illetve a XVIII. század elején az ukrán befolyás következtében nyert teret. A protestáns elvek hatása a Prokopovics nevével fémjelzett reformban a külföld számára is olyannyira szembeűnő volt, hogy egy kortárs protestáns szerző a *Lutheranizáló görög egyház (Ecclesia Graeca Lutheranizans, 1723)* főcímet adta művének, amely az orosz ortodox egyház és az evangélikus egyház közti dogmatikai azonosságokat és különbségeket tárgyalta.

Prokopovics tevékenységében ugyanakkor már jól tetten érhető a korai felvilágosodás jegyei is, és a könyv második része azt a folyamatot mutatja be széleskörűen, hogy milyen döntő szerepet játszott ezen eszmeáramlat oroszországi történetében az ő munkálkodása révén megreformált ortodox egyház. A szerző narratívájában kiemelt szerepet kap egy-egy főpap nézeteinek és tevékenységének az ismertetése, ugyanis az orosz felvilágosodás kapcsán mindaddig szinte kizárólagosan ikonikus világi személyekre (pl. Ragyiscsev) fókuszált a kutatás. Ivanov részletesen taglalja például Platón Levsin (1737–1812) moszkvai metropolita nézeteit és tevékenységét. Platón jelentőségét jól mutatja a következő érdekes adalék is: amikor II. Katalin megkérdezte II. Józseftől, hogy 1780-as oroszországi útja során mi volt számára a legfőbb látványosság,

akkor József habozás nélkül a metropolita személyét nevezte meg, a főpap képzettsége folytán!

A kötet zárásaként Ivanov a lelki ébredés különböző oroszországi megnyilvánulási formáit tekinti át (szintén kiemelve egy-egy fontos egyházi személy tevékenységét) az apokaliptikus nézetektől (volt, aki Napóleon 1812-es hadjárata okán, a számmisztika alapján 1836-ra jósolta meg a világvégét)⁶ a dekabristák vallásosságáig. A lelki ébredés mély hatást gyakorolt I. Sándor cásra is: olyannyira, hogy ez nemcsak személyes spiritualitásában tükröződött (így pl. abban a meggyőződésben, hogy üdvözülni fog pusztán az „Istennel való békessége” folytán), hanem külpolitikájában is. „Az európai uralkodókkal folytatott levelezésében a lelki ébredés ökumenizmusának kifejezéseit használta, a címzetteket »testvérem« vagy a »Te Keresztény Felséged« megszólítással illetve.” Természetesen a lelki ébredés volt az indíttatása az általa kezdeményezett Szent Szövetség létrehozásának is.

Az illusztrációkkal is ellátott könyv mind módszertanát, mind lexikális gazdagságát, továbbá következtetéseit tekintve is alapvetően új eredményekkel gyarapította a ruszisztikai kutatásokat, és bátran kijelenthető, hogy megkerülhetetlen mű lesz a jövőben a korszakkal foglalkozó történészek számára.

Andrey V. Ivanov: *A Spiritual Revolution: The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia, 1700–1825*. (Spirituális forradalom: A reformáció és a felvilágosodás hatása az ortodox Oroszországban 1700–1825) University of Wisconsin Press, Madison, 2020. 353. o.

Sashalmi Endre

6 Ennek magyarázata a hármas (Szentháromság) és a tizenkettes szám (apostolok) jelentősége a keresztény számmisztikában, aminek alapján: $1812+12+12 = 1836$.

Fenyegető felvilágosodás – Belső Ausztria a jozefinus évtizedben (1780–1790)

Mind a tudománynak, mind a történelem kedvelőinek jelentős szolgálatot tett a münsteri Aschendorff Könyvkiadó, amikor a tübingeni Eberhard Karl Egyetem Bölcsészettudományi Karán a II. József korával foglalkozó kutatások keretében született és megvédett újabb disszertációt jelentetett meg. Tárgyában azonnal felfedezhetjük a rokonságot az egyetemen 2011–2015 között folytatott „Jozefinizmus, katolikus egyház és tartományi rendek, fenyegetettségi konstellációk Belső Ausztriában” elnevezésű projekt keretében *Philip Steiner* által készített, és néhány évvel ezelőtt közreadott disszertációjának a témájával.¹ S – ahhoz hasonlóan – jelen esetben is színvonalas, igen alapos munkát kaptunk kézhez. A tudomány művelőit elsősorban az elkészítéséhez felhasznált hatalmas forrásanyag nyűgözi le, a történelem kedvelőit a sajátos, újszerű szemlélet és kidolgozás ragadhatja meg. Számunkra, magyarországi történészek számára pedig különösen tanulságos, hogy hogyan reagáltak közvetlen szomszédunkban ugyanazon uralkodó, azonos politikai elvek által ösztönzött, lényegében hasonló szándékú intézkedéseire. A fogadtatás hasonló volt, hiszen többségüket mindkét területen elutasították, de nem feltétlenül ugyanúgy, és nem is feltétlenül a társadalom ugyanazon elemei, amelyek nálunk.

¹ Philip Steiner: Die Landstände in Steiermark, Kärnten und Krain und die Josephinischen Reformen. Bedrohungskommunikation angesichts konkurrierender Ordnungsvorstellungen (A tartományi rendek Stájerországban, Karintiában és Krajnában és a jozefinus reformok. Fenyegetettségi kommunikáció a vetélkedő rendi elképzelésekben, 1789–1792). Aschendorff 2017. Ismertetését ld. *Klió* 2018/3. szám 20–27. o.

Azt azonban a recenzió elején meg kell jegyeznünk, *Dennis Schmidt* könyvétől ne a szokásos kézikönyvek szolgáltatásait várjuk el. Nem találunk benne olyan – akár tematikus, akár kronologikus felépítésű – összefoglalást, amely II. József reformjait sorolná fel, vagy részletezné, ezek ismeretét a szerző többnyire feltételezi az olvasótól. Rendszerének alapját sem az udvari politikának a történetírásban sokszor ismételt részletei adják, hanem – amint ezt mindjárt a könyv hátsó borítójának „fülszövegében” olvashatjuk – a helyi, tartományi szempontok. Középpontjába az uralkodó intézkedéseinek fogadtatása, elsősorban az írott (nyomtatott) forrásokban nyomon követhető reakciója kerül, tehát a politikából érzékelt „fenyegetettség” által kiváltott kommunikáció, a történetek (intézkedések, tervezetek) mellett és velük szemben kifejtett vélemények, valamint a korabeli vitákban véleményüknek hangot adó szerzők, többnyire egyháziak pályájának és munkásságának ismertetése. Ilyen felfogásban olvashatunk a témával foglalkozó későbbi történeti szakirodalom szerzőiről és munkáikról is, mindjárt a munka első nagyobb – a fogalmak magyarázatának szentelt – egységében is. Hiszen a jozefinizmus és a felvilágosult abszolutizmus értelmezése a téma klasszikus és újabb irodalmában sem lehetett egységes. Szembesítésük, értékelésük a kötet hasznos és érdekes eleme. A szerző így olyan különbségekre tudja felhívni a figyelmet, amelyek csak összehasonlításokkal válnak nyilvánvalóvá, pl. arra, hogy a modern történetírók sokszor más-más központi alakot (egyések van Swientent, mások Sonnenfelst) emelnek ki József politikájának lehetséges sugalmazói közül (8.).

Dennis Schmidt könyve közel hetedfélszáz lapra terjed ki. A hatalmas feladat – az áttekinthetőség érdekében – az anyag alapos tagolását is igényelte. A munka tíz (betűkkel jelzett) nagy egységből öt kapcsolódik a tárgy részletesebb kifejtéséhez, de a szerzőnek azok további tagolására mind a római, mind az arab számokat egyaránt igénybe kellett vennie. Hasonlóképpen elkülönül az arab lapszámokkal jelölt résztől a római számokkal jelölt lapokon található előszó (másfél lap, amelyeken a szerző a munka megszületésének körülményeit írja le, valamint számos segítőjének mond köszönetet), továbbá a tartalomjegyzék (kicsit bővebb, hét lap terjedelemben)

Az ugyancsak néhány lapot elfoglaló bevezetésnek az A betűs jelzés jutott (5 lap). A B betűvel jelzett első érdemi egységben (80 lap) fogalommagyarázatokat találunk. Ebben kapott helyet – a már említett historiográfiai ismertetésen túl – Belső Ausztria (a hozzá tartozó három hercegség: Stájerország, Karintia és Krajna) kora-új-kori történetének vázlatos áttekintése is, amire nem annyira múltjuk alaposabb megismerése, hanem inkább a köz- és egyházi igazgatás majdani jozefinus alakítása, és a vele szemben kibontakozó elégedetlenség megértetése céljából volt szükség. A tartalomjegyzékben (az alcímekben) ezen egység utolsó fejezeteinek jelölésekor fordul elő először a „fenyegetett rend“ (bedrohte Ordnung) szókapcsolat, hogy benne a két kifejezés külön alfejezetet kapjon. A kötet címébe is bekerül, számunkra kissé különösen hangzó „fenyegető” vagy „fenyegetettség” kifejezést Philipp Steiner korábbi munkája azzal magyarázta, hogy – bár a tartományi szervek, intézmények és a bécsi központi igazgatás között keletkezett feszültséget a regionális szervek fenyegetettségi érzése váltotta ki –, az annak megoldására tett kísérletek mindvégig megmaradtak az eszmezsere hivatalos, papíron alapuló, irat-váltásos (az akkori kötet címében kommunikációs-nak nevezett) keretein belül. A „kommunikáció” formái az érvelés, a reflexiók, reakciók voltak. Dennis Schmidt most egy rajzos modellel helyezi el a fenyegetettségi kommunikáció szereplőit (fenyegetett alany, fenyegető, közvetítő) és viselkedésüket (84. o.).

A további egységekben a jozefinus politika „fenyegető” területeinek, illetve az általuk kiváltott „fenyegetettségi” érzésnek hangot adó reflexióknak a részletezését találjuk. A második nagyobb érdemi egységben (C, terjedelme 100 lap) az egyházi (vallási) felsőbbségért folytatott harcban érdekelt publicisztikai vita szereplőit ismerhetjük meg. Miután II. József feloldotta a cenzúra kötöttségeit, jócskán megduzzadt a sajtótermékek száma. Megismerkedhetünk a belső-ausztriai újságokkal, szerkesztőkkel, kiadóikkal név szerint, pályafutásukkal, majd a grazi egyetemen működő tudósok álláspontjával. (Az egyetem a jezsuita rend feloszlása után a katolikus felvilágosodás színtere lett, 95.)

A harmadik egység (D, kb. 90 lap) az egyház és állam kapcsolataival, a negyedik (E, kb. 85 lap) az egyházi szervezetek (elsősorban a szerzetesség) legitimációjának kérdésével, a kolostorok feloszlatásától való félelemmel, az ötödik (F, kb. 90 lap) a népi hitélethez való szilárd ragaszkodás példáival foglalkozik. A számokkal is jelölt alcímek kortárs szerzők neveit és szellemi irányzatuk megnevezését (esetleg konkrétan írásaik címét) sorolják fel. Ha valamely szerző az uralkodó több „fenyegető” törekvésével kapcsolatban is véleményt nyilvánított, akkor neve, és arra vonatkozó munkája – a megadott összefüggésekben – többször is feltűnik. Mint – mások mellett – *Franz Xaver Gmeineré*, aki (többek között) az egyház és az állam viszonyáról valamint a szerzetesi fogadalom kötöttségeiről fejtette ki véleményét, vagy *Franz Xaver Neupaueré*, aki az egyházmegyék szabályozása és az egyháziak jogai mellett ugyancsak a szerzetesi fogadalom kötöttségeiről írt. Kicsit talán informatívabb, amikor a D egységben előbb a Mária Terézia, majd a II. József korában a belső-ausztriai főpapi (püspöki) székeket betöltő főpapok sorát az uralkodói politikához való viszonyulásuk alapján határozza meg. A Mária Terézia korabeli püspökök jelzője (tk. jellemzője) lehet a felvilágosult (Joseph Franz Anton von Auerspreg gurki püspök), az ambivalens (Vinzenz Joseph von Schattenbach lavanti püspök) vagy éppen a konzervatív (Rudolf Joseph Edling görzi érsek), a József korabelieké a mérsékelt (Michael Leopold Brigido, Laibach), a változékony (Franz Xaver Salm, Gurk) vagy az újszerű (Alexander Engl gróf, Leoben). Mindez persze azzal jár, hogy a könyv jó részét – akár az egyházi szerzők, akár a józsefi politikával kapcsolatban állásfoglalásra kényszerülő méltóságok (érsekek, püspökök) pályájának ismertetése során – szinte esettanulmányok teszik ki. (A szerző ezt a meghatározást több alcímekben használja is.)

A hazai olvasó számára mindenképpen meglepő lehet, hogy a könyv mennyire a jozefinus politika egyházi oldalára szorítkozik. A fenyegetések közül azokat emeli ki, amelyek az egyházat, annak különféle intézményeit sújtották, a fenyegetettek érdekeit képviselő írásokból pedig azokat, amelyek klerikusok, vagy egyházi álláspontot tükröző szerzők tollából születtek. Ha a Habsburg állam örökös

tartományainak történetét – akárcsak nagy vonalakban is – ismerjük, akkor tudnunk kell, hogy azokban valóban jóval gyengébbek voltak a világi rendek (nemesség, polgárság), mint Magyarországon. Az állampolitika törekvéseinek – még a nem-tetszőknek is – elfogadtatása a bécsi politika számára így sokkal könnyebben ment végbe, mint hazánkban. (Gondolhatunk a Mária Terézia idején végrehajtott Haugwitz-reformra, amely az örökös tartományokban a nemesség megadóztatásával járt.) Erős volt viszont az egyházi szervezet, és mély a lakosság katolikus hite, amelyet nem ingathatott meg a – hazánkban jelentős számú hívővel rendelkező – protestantizmus puritánsága. II. József rendeletei ugyanis nemcsak a katolikus egyházat sértették, hanem a lakosság hitbéli felfogását, hitéletét is, kérdés volt azonban, hogy sértettségüknek az egyszerű emberek hogyan, és mennyire tudtak kifejezést adni. Nyilvánvaló, hogy – mint a műveltség monopóliumának hordozója – az egyház rendelkezett leginkább olyanokkal, akik írásba tudták foglalni véleményüket, s tudtak teológiai érvekre, sok esetben évszázadokkal korábbi zsinati határozatokra – esetenként a tridenti zsinatra – hivatkozni. Hihetnénk, hogy a tartományok világi rendjeiben nem voltak olyanok, akik fenyegetve érezték volna magukat, de ennek ellentmond Philipp Steiner korábbi műve, amely a belső-ausztriai tartományok rendjeinek II. József politikája ellen irányuló tiltakozásáról is beszámolt, s arról az – esetükben eredménytelen – törekvésről, amellyel az ottani tartományokban is az uralkodó rendeleteinek visszavonását akarták elérni. Így némiképp furcsállhatjuk, hogy Dennis Schmidt művében rendekről (társadalmi értelemben) tulajdonképpen egyetlen esetben – az állam és az egyház kapcsolatát tárgyaló D egységben – esik szó. Szerző ezt azzal indokolja, hogy Belső Ausztriában a rendek József uralkodása alatt szinte letargiába süllyedtek, s majd csak József uralmának vége felé, 1789-ben élénkültek meg (253.). Még amikor – József halálát követően – II. Lipóthoz menesztettek küldöttséget, kéréseik között akkor is sokkal szerényebb szerepet játszott rendi autonómiájuk óhaja, mint a magyar rendek követeléseiben (272.). A világi rendekről így végül nem is sérelmeik vagy törekvéseik bemutatásával esik szó, hanem az egyháziak tartománybeli politikai alárendeltségének

illusztrálására, azaz azt erősítve, hogy milyen periférikus szerepet töltöttek be az egyháziak (a püspökök) a tartományok rendi gyűlésein. Igaz, ők, a gazdagabb, központi országrészek egyházi vezetőivel szemben nem fényes palotákban lakozó főurak, hanem többnyire híveikkel szorosabb lelki kapcsolatban álló tisztségviselők voltak, akik saját érdeküket nem annyira a meggazdagodásban, a feudális hierarchiában való előbbre jutásban, hanem tisztük szellemi ellátásában látták (273.). Így voltaképpen akkor sem játszhattak komolyabb szerepet, amikor képviselőik majd csatlakoztak a II. József halála után II. Lipótnál járó tartományi küldöttségekhez.

Bár a jozefinus rendszer igyekezett azonos, de legalábbis hasonló politikát folytatni a birodalom tagállamaiban, s azonos, vagy legalábbis hasonló rendeleteket kibocsátani, azok fogadtatása – és a mögötte álló fenyegetettségi érzés – országonként, tartományonként eltérő erősségű lehetett. Bár a türelmi politika ellen a katolikus egyház vezetői hazánkban is tiltakoztak, ez mégsem váltott ki olyan, szinte elemi erejű támadást, mint a szinte egységesen katolikus lakosságú örökös tartományokban. Pedig a szerző – kissé ironikus megjegyzése szerint –, vallási téren a türelmi rendelet lehetett az egyetlen, amelyben – a protestánsok elégedettsége miatt – az uralkodó némi örömét lelhetette (146.). A magyar történelemből tudjuk, hogy persze még ez sem lehetett teljes. Az egyháziak fenyegetve érezték magukat, hogy a Rómával való kapcsolatok lazítása után sok kérdésben az állami főhatóság lép érvénybe, s az állam beavatkozik addigi egyházi jogkörökbe (anyakönyvezés szabályozása, törekvés, hogy a házaspárok válását a pápa helyett a püspökök szentesíthessék). A lakosság pedig a temetkezési szokásokat megváltoztató, a búcsúkat, böjtöket korlátozó, a vihar elleni harangozást tiltó intézkedések miatt érezte hitélete szabadságát fenyegetve. Hiába töröltek el már Mária Terézia uralkodása alatt 20 egyházi ünnepet (ezt a munkanapok szaporodása miatt többen az egyháztól jött ajándéknak tekintették), a lakosság az eltörölt ünnepek napján sokfelé nem akart dolgozni (163.). S bár a fenyegetettségi diskurzus József alatt is jobbra megmaradt a polémia szintjén, az uralkodónak mégis volt olyan intézkedése, amely tumultuózus jeleneteket váltott ki. Amikor a hatóságok korlátozni

igyekeztek a lakosság körében elharapódzó szokást a Mária szobrok ruhákkal és ékszerekkel való felékesítésére, ill. a templomi fogadalmi táblák elhelyezésére, ez ellen a lakosság látványosan tiltakozott.

A karintiai vegyes (német és szlovén ajkú) lakosságú, vásáros helyként jelentős Kappel mezővárosban 1787. december 31-én a Mária-kegytemplomban a városbírónak és a sekrestyésnek – öt katonával – sikerült a Mária szobor „lemeztelenítése” és a fogadalmi táblák eltávolítása, de a felháborodott városbeliek ezután mindent visszaállítottak. Mivel semmiféle rábeszélés nem hatott, a hatóságok bezáratták a templomot, amire a bátrabb helybeliek kívülről létrán felmászva, az orgona-kóruson keresztül közelítették meg a templom-belsőket. A tartományi vezetés (a gubernium) katonai beavatkozást sürgetett, az Udvari Kancellária viszont türelemre és a lakosság békés rábeszélésére intett. A feszültség fokozódásához a József-féle egyházpolitika másik összetevője is hozzájárult. Kappelt az egyházmegyék átszervezése során Görzhöz csatolták, ahol a főpapi (érseki) szék éppen betöltetlen volt. A hatóságok szerint egy ünnepeles püspöki vizitáció meglágyíthatta volna a lakosságot, amire plébánosuk vagy az esperes prédikációja kevésnek bizonyult. A véres összetűzést végül sikerült elkerülni, de nyugalmat végül csak II. József halála hozott, amikor a hatóságokat többé nem a Mária szobrok és kegytáblák sorsa foglalkoztatta, hanem az államot ért külső fenyegetések. Más, hasonló esetekben a hatóságoknak sikerült hamarabb úrrá lenni az elégedetlenségen, például a legrenitensebb ellenállóknak a hadseregbe való besorozásával. Talán ez is oka volt annak, hogy a népi tiltakozásban sokszor asszonyok álltak az első sorokban. (Az egyébként tanulságos, és az elvont érveléseknél érdekesebb kappeli incidens ismertetése közel 40 lapot foglal el a könyvben, 365–403.)

Összességében persze Dennis Schmidt munkája nem nehezen letehető olvasmányainkat fogja szaporítani. A logikus rend szerint felépített tárgykörökön belül sokszor érezzük úgy, hogy inkább valamiféle adattárt tartunk a kezünkben, amely a politika bizonyos elemeihez, vagy még inkább a korabeli diskurzus szereplőinek életpályájához, illetve munkáihoz nyújt alapos ismereteket,

amelyekre akkor lehet szükségünk, ha az adott témával vagy személyekkel külön kívánnánk foglalkozni. Máskor viszont a politika (a rendeletek) alaposabb ismertetését is hiányolhatjuk. Még a magyar történészek számára sem feltétlenül ismertek a koporsós temetkezés – hazánkban ki nem hirdetett – tilalmának a részletei, amelyek a Habsburg monarchia határain kívül élő olvasók számára még kevésbé lehetnek köztudottak. (Részleteinek megismertetése helyett a szerző egy lábjegyzetben hivatkozott munkát ajánl, 151.)

A hazai olvasó természetesen árgus szemekkel keresi a magyar vonatkozásokat, hivatkozásokat. Ilyent persze csak keveset talál, de – miután a szerző ragaszkodik a regionális történethez – voltaképpen nem esik szó a bécsi politika más örökös tartományokbeli (pl. alsó- vagy felső-ausztriai) fogadtatásáról sem. A helységnévmutatóban Magyarország (és Erdély) csaknem hússzor fordul elő (Csehország mindössze négyszer). A szöveg, amelyet a hivatkozott lapokon találhatunk, többnyire valamilyen összehasonlításra utal. Csak néhány közülük: a magyarországi nyomtatott munkák átváltása a vallásos témákról a világiakra (90. lap), a jozefinus politika katasztrofális következményei (Magyarországon és persze Németalföldön, 459. és 461.), a szerzetesség és a kolostor-bezárások aránybeli különbözőségei (míg Lombardiában minden száz lakosra jutott egy szerzetes, addig Magyarországon csak minden 1600-ra, 278., míg Belső Ausztriában a kolostorok 50%-át számolták fel, addig Magyarországon csak 44%-át, ami azonban így is 140 kolostort jelentett, 352.). Szó esik a Mária Terézia uralkodása alatt az osztrák tartományokból Erdélybe telepített háromezer protestánsról is (ezek egyharmada származott Belső Ausztriából, 67. lap). Olyan szereplőkkel, arisztokrata családokkal vagy egyházi méltóságokkal, amelyek, vagy akiknek személye összeköthetné történetünket, a munkában gyakorlatilag nem találkozunk. (Utóbbiak közül az egyik kivétel Michael Leopold Brigido, aki élete végén szepesi püspök lett, 215., a másik a Magyarországon született Joseph Karl Kindermann, akinek kalandos élete a továbbiakban azonban nem kapcsolódott hazánkhoz, 325.). A magyar történelemre vonatkozó

adatok többnyire hazai, vagy a magyar történelemmel kapcsolatban álló, részben hazánk határain kívül élő történészekről származnak. Így az előzőek közül örömmel olvashattuk legalább egy-két alkalommal *H. Balázs Éva, Köpeczi Béla, Tóth István György, Fazekas István, Pálffy Géza, Szijártó M. István, az utóbbiak közül Bak János, Csáky Móric, Fata Márta* nevét. (A csak lábjegyzetekben idézett szerzők a személynév-mutatóban nem szerepelnek, így ott ne keressük őket.) A magyar szerzőkre történő viszonylag ritka hivatkozások oka a magyar szakirodalom jelentős részének közismert nyelvi zártsága, az idegen nyelvű munkák sajnálatos hiánya történetírásunkból.

A kötet lényegi részét egyébként kétféle összegzés is követi. Előbb (G, resumé, nem egészen 20 lapon) amelyben a szerző 12 pontban igyekszik összefoglalni a fenyegetettség megjelenésének fokozatait, majd négy további szempont szerint II. József politikájának változásait. Következik egy olyan 50 lapnyi függelék (H), amelyben Belső Ausztria három hercegségének kolostorait sorolja fel, majd több mint 80 lapot a rendkívül alapos forrásanyag és szakirodalom foglal el (I). Zömét természetesen német nyelvű munkák teszik ki, de az irodalomjegyzék tanúsíthatja, hogy a téma milyen tetemes angolul író szerzőt is foglalkoztatott, akiknek munkáját szerző használta is. (Ha a laponként szereplő kb. 19–20 címet vesszük figyelembe, akkor a jegyzék bő 1500 szakirodalmi munkát tartalmaz.) A levéltári források hét különböző levéltárból származnak, ebből öt ausztriai: az Allgemeines Verwaltungsarchiv Bécsben, a Karintiai és a Stájerországi Tartományi Levéltárak Klagenfurtban és Grácban, valamint a gurki és a graz-seckauai egyházmegyei levéltárak. Az egykori Krajna Tartomány Levéltára ma a Szlovén Köztársaság Levéltárában (Archiv Republike Slovenije), Ljubljánában található, akárcsak a Ljubljanoi érseki levéltár. A kötetet 10 lapnyi helység- és személynévi mutató (J) zárja.

Bár a magyar történelemre közvetlen adatokat végül alig szolgáltat, Dennis Schmidt munkáját mégis nélkülözhetetlennek tekinthetjük a hazai kutatók számára. Ha másban nem is, de szempontokat nyújthat a további kutatások számára, olyan területeken,

amelyek eddig elkerülték a magyar történészek figyelmét (például a népi vallásosság megnyilvánulásaiban), vagy amelyeken a források hiányosságai miatt a jelen munkában található párhuzamokhoz kell fordulnunk.

Dennis Schmidt: *Bedrohliche Aufklärung – Umkämpfte Reformen. Innerösterreich im josephinischen Jahrzehnt 1780–1790.* (Fenyegető felvilágosodás – Küzdelmek a reformok körül. Belső Ausztria a jozefinus évtizedben 1780–1790.). Aschendorff Verlag, Münster, 2020. XV + 621 o.

Ifj. Barta János

KELET-EURÓPA

Terra incognita— A Moszkvai Cárság

2019 végén új könyv jelent meg a rjazanyi történész, Vjacseszlav Nyikolajevics Kozljakov tollából, aki a Rjazany városában található Sz. A. Jeszenyin Állami Egyetem oktatója. A könyvet Oroszország egyik legrégebbi kiadója, a „Nauka” adta ki. A kiadó honlapja szerint a 2020-as év januárjában ez a mű volt a „bestseller”. A Moszkvai cárság címet kapott írást kis példányszámban nyomtatták ki, csupán ezer darab készült belőle, ami azért tűnik kevésnek, mivel a könyv a tudományos jellege ellenére a „tudományos-ismeretterjesztő irodalom” sorozat részeként jelent meg

A kötetet kilenc részre osztotta V. Ny. Kozljakov. Az egyes fejezetek címeiből is jól látszik, hogy nem egyszerű politikatörténeti könyvről van szó, sokkalta inkább globálisan próbálja bemutatni Moszkviát, amely Terra incognitaként kezelt terület még a történészek számára is – legalább is a könyv ismertetője szerint. Először a „Teret és az időt” ábrázolja (26–37.), majd az „Embereket és az intézményeket” (37–122.). Ezt követően tér át a „Fogalmakra, nyelvre, nevekre és szimbólumokra (122–163.). A negyedik fejezetben ún. „Nehéz kérdéseket” vet fel (163–194.), egész pontosan kettőt: „Hogy választották a cárság élére Mihail Romanovot?” (63–184.), illetve „Létezett-e a „korlátozó feljegyzés” az 1613-as évben?” (184–194.). Az ezutáni részben Moszkóvia történetének a historiográfiájára tér át, ahol számba veszi a „Forrásokat és a Moszkvai Cárság kortárs historiográfiáját” (193–231.). Az utolsó három egységben egyrészt összefoglalja az írást (231–234.), de itt találhatóak meg a hivatkozások (234–250.), és a legvégén egy általános irodalomjegyzéket közöl Moszkóvia különböző korszakaira lebontva, így segítve az olvasót abban, hogy az érdeklődésének megfelelően könnyen tudjon további olvasmányokat felfedezni (250–259.)

Már a bevezető legelején V. Ny. Kozljakov megjelöli könyvének célját: „megértetni az olvasóval a Moszkvai Cárság világát, de nem a tények memorizálásának használati eszközével. Inkább egy utazásra való meghívás ez a XVI–XVII. századi emberek valós világába, elbeszélés arról, ami nélkül nem lehet képet alkotni Oroszország legjelentősebb korszakainak egyikéről” (4.). Ezt követően tér át az uralkodó hivatalos nevének a problematikájára, hogy mi is a különbség a „goszpodar” a „goszudar” és a „cár” között, hogy mikor hogyan nevezték a moszkvai fejedelmeket. Később a „carsztvo” és a „goszudarsztvo” terminusok közötti eltéréseket tárgyalja. Érdekes, hogy ő maga állapítja meg, hogy a „Moszkvai cárság” nem volt hivatalos név, a XVI. századtól kezdve Oroszországnak, vagy Oroszországi Cárságnak nevezték az államot (10.).

A második részben elhelyezi az olvasó számára térben és időben Moszkóviát. Először a hozzá tartozó területekről és határaitól ír, majd az időszámításról. Utóbbi különösen fontos, mivel, ahogyan a szerző is megjegyzi, ekkoriban még a Bizáncból átvett időszámítást használták, vagyis a Föld keletkezésétől számították az idő múlását. Így például a korabeli oroszok szerint Kolumbusz Kristóf nem 1492-ben, hanem 7000-ben fedezte fel Amerikát, IV. Iván pedig nem 1547-ben lett cár, hanem 7055-ben (32–33.).

A harmadik egységben Moszkóvia intézményeit, az azokban szolgáló embereket és az egyes társadalmi csoportokat ismerhetjük meg. Különkülön alfejezetben mutatja be mind a törvényhozó, mind a végrehajtó, mind pedig a bírói hatalmat reprezentáló intézményeket. Így például külön ír a Bojár Dumáról, a pomesztyéről és a votcsináról, a hadseregről és a katonákról, de szintén kitér a parasztszakra és a holopokra is.

A következő fejezet a fogalmakról, nyelvről, nevekről és szimbólumokról szól. Külön alfejezetet szán a „mir” kifejezésnek. Ahogyan a legelején is megemlíti, a „mir” szónak a mai leggyakoribb jelentése a „világ”, ugyanakkor régebben volt egy másik is, a béke.¹ Moszkó-

¹ A két szó közötti különbség ma már nem érzékelhető az oroszban, mind a kettőt ugyanúgy írják «мир». Ugyanakkor az 1910-es években végrehajtott nyelvreformig több betű is jelen volt az orosz ábécében, amelyeket akkor kivettek onnan. Ilyen volt például az i betű. A reform előtt mind a két alak létezett, ahol a «миръ» jelentette a békét (ld.: война и миръ), a «мир» pedig a világot.

via idején viszont létezett egy harmadik jelentése is a szónak, így nevezték az emberek összességét, függetlenül társadalmi rangjuktól (123.). Egy későbbi alfejezetben a rendeletek nyelvezetével is foglalkozik. A könyvből megtudjuk, hogy a Moszkvai Cárság idején sablon szövegek és frázisok voltak használatosak a dokumentumokban (136.). Szintén ebben a részben tesz említést a „Moszkvai Cárság szótáráról”. Általában nyelvtörténettel kapcsolatosan szoktak ilyeneket létrehozni, mint például a „XVII. századi orosz nyelv szótárát”. Egy egységes „Moszkvai Cárság szótára” létrehozása egyszerre nyelvészeti és történelmi tárgyú feladat, ugyanis az egyes szavak jelentése a történelem – így a XVII. század – során folyamatosan változott, ezért egy ilyen szótár készítőjének ismernie kell az adott történelmi korszak sajátosságait.

Ami a szimbólumokat illeti, a legismertebb közülük az a kétféjű sas, amely az 1490-es években jelent meg a címerben. Ezzel kapcsolatosan állapítja meg, hogy sok kutató ebben birodalmi eredetet lát, ugyanakkor ez korántsem biztos. Egy 1497-es köralakú pecséten látható a másik ismert szimbólum, egy lovas katona, aki kezében egy kopját tart, amivel éppen legyőzi a sárkányt. A pecsét másik oldalán a már említett kétféjű sas látható. A nagy változás az 1667-es évben történt, amikor is a sas kinyitotta a szárnyait, a kezeibe pedig egy országalma és egy jogar került. A három korona a Kazanyi, Asztraháni és a Szibériai Cárságot szimbolizálja (153.). A szerző a címeren kívül bemutatja a másik fontos állami szimbólumot, a zászlót, ahogyan említést tesz a koronázási ékszerekről is. Külön értekezik a Monomah-sapka történetéről. Az utolsó előtti alfejezetben egy olyan témát érint, amiről magyarul nem igazán lehet olvasni: Moszkóvia udvari etikettjét. Virágvasárnap idején például szokás volt meghívni az éppen Moszkvában tartózkodó külföldi követeket, emiatt számos olyan forrás maradt fenn, amelyek részletesen bemutatják a különböző szokásokat.

A következő fejezetben egyes nehéz kérdésekre keresi a választ a szerző. Az első kérdésben azt járja körül, hogyan választották cárrá Mihail Fjodorovics Romanovot? Érdekes, hogy csupán a XX. század elejétől fogva válhatott a történészek számára kutathatóvá a problé-

ma, addig ugyanis bármilyen hasonló jellegű téma a cenzornál kötött ki (163.). Ezt követően az egyik legfontosabb forrásnak számító „Megerősítő oklevél” (utverzsgyennaja gramota) forrásértékének kérdését járja körül. A kérdéskörben bemutatásra kerül például a „zemszkij szobor” összehívásának a nehézsége. Kiket kell meghívni, mikorra kell összehívni a gyűlést? A kazanyi metropolita jelenléte nélkül például nem lett volna teljes a gyűlés, de az időponttal is akadnak gondok. Egyszer például december elején akarták a „cárválasztó gyűlést” megnyitni, de kevesen jöhettek el, ezért egy teljes hónappal eltolták, 1613. január hatodikára. Viszont az oklevelet, amivel meghívták volna az embereket túl későn, csak december 31-én küldték ki. A szerző végső megállapítása, hogy az említett „Megerősítő Oklevél” egy fontos forrásnak számít, ugyanakkor kevésbé adja vissza a választás menetét. Hiányzik belőle többek között a gyűlés ülésének a részletes bemutatása, vagy az hogy mekkora szerepet játszottak a kozákok Mihail Fjodorovics megválasztásában. „Más szavakkal, a Megerősítő Oklevél szövege egyetlen céllal jött létre: hogy megmutassa az 1613-as zemszkij szobor (tehát az első Romanov megválasztásában megnyilvánuló) egyetértését” (183.).

A második kérdésre, miszerint létezett-e bármiféle hatalmat korlátozó okirat az 1613-as évben, az elején leszögezi a szerző, hogy ez történelmi rejtély marad. Véleménye szerint ez a kérdéskör amúgy egy zsákutca és csak „arra jó”, hogy elvonja a figyelmet arról, hogyan küzdötte le az Orosz Állam a zúrzavaros időszakot (193.).

Az érdemi kutatás utolsó fejezetében, az ötödikben, egy forrástani és historiográfiai áttekintést nyújt az olvasó számára. Legelőször a tíz legfontosabb forrást említi meg és mutatja be. Legelső helyre a jogi szövegeket teszi, amelyek olvasásával kell szerinte kezdeni minden egyes történelmi kor kutatását. A korszakból megemlíti az Első Összoroszországi Törvénykönyvet (Pervij obszcerusszkij szu-gyebnyik). A második helyre az Uralkodók Nemzetségekönyvét (Goszudarev Rodoszlovec), majd a Nyikoni Évkönyvgyűjteményt teszi. Legutolsónak, a tizediknek hagyta végül a külföldiek írásait Oroszországról. Megemlíti, hogy ez a forráscsoport csupán a XIX. században került elő, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkijnek köszönhetően.

A források közül méltán emeli ki többek között Sigismund von Herberstein „Feljegyzések Moszkóviáról” című írását (201.).

A kútfők után a XVI–XVII. századdal foglalkozó orosz történeteket mutatja be részletesen, kitérve rá, hogy hol foglalkoznak ezzel a korszakkal, milyen nagyobb jubileumokat ünnepeltek az elmúlt időszakban. De nemcsak a hazai, orosz történelemszerekről ír, hanem bemutatja a külföldi ruszistákat is. Így kerül említésre az ELTE Ruszisztikai Intézete, amely Szvák Gyula vezetésével megőrizte jó kapcsolatait a nyugati és keleti kollégákkal, így összekötő kapocsként működik. Vezérmotívuma, hogy a posztmodern utáni időszakban is meg kell „védeni” a hagyományos történetírást és, hogy nem utasítja el a szovjet történetírást sem, megadva neki a megfelelő tudományos tiszteletet. Végezetül pedig a „Moszkvai Cárság az interneten” című alfejezetben azon oldalakat tárja az olvasó elé, amelyeken a korszakkal kapcsolatos, különböző típusú anyagok találhatóak meg. Megemlíti az Állami Könyvtár, vagy az Állami Történelmi Könyvtár oldalát, vagy például a vostlift.info-t, amely „a Nyugat és a Kelet középkori történelmi forrásaival” foglalkozik.

Összességében a könyv jól tagolt, érdekes, és eddig a magyar olvasó számára kevésbé ismert témákat boncolgat. Messze nem szokványos módszert választott a korszak ismertetésére, ami nem csupán abban nyilvánult meg, hogy nem politikatörténelmi megközelítést alkalmazott, hanem, hogy problémacentrikus módszert követett. A nyelvezete egyszerű, mindenki számára könnyen érthető, nemcsak azoknak, akik Moszkóvia történetével foglalkoznak. Véleményem szerint mind a korszakot kutató tudósok, mind pedig az érdeklődő laikusok számára informatív és orientáló olvasmány, amennyiben ki szeretnék bővíteni ismereteiket Oroszország korai történetével kapcsolatosan.

V. Н. Козляков: Московское царство. (A Moszkvai Cárság) Наука. Спб. 2019. 262 о.

Bencze András

Az orosz flotta története (IX–XIX. század)

Egyszerű, de az időkeretek miatt mégis figyelmet felkeltő azon monográfia címe, amely az orosz hadiflotta történetének egy jelentős időszakát dolgozza fel: *Az orosz flotta története. IX–XIX. század*. A záró évszázad már első gondolatra is teljesen érthető, hiszen a XX. század technológiai fejlődése és politikai változásai miatt feltételezhetően nem férne meg az orosz flotta története egy kötetben az azt megelőző évszázadokéval, azonban, ha valamelyest ismerjük Oroszország történetét, az orosz haditengerészet kezdeteit leginkább a XVII–XVIII. század fordulóján bekövetkező, Nagy Péter általi területi hódítások és katonai reformok idején keresnénk. Kézbe véve a kötetet gyorsan nyugtázzhatjuk, hogy gyanakvásunk nem volt hiábavaló, hiszen az első fejezet végén már el is jutunk Nagy Péter haláláig. Sőt, a IX–XVIII. század közötti időszak tárgyalására a 680 oldalas könyvből alig jutott több 20 oldalnál, de ennek is egy része már a Nagy Péter által vezetett azovi hadjárat és következményei. A hangzatos cím és a tartalmi időkeret disszonanciája azonban nem rontja a kötet tartalmi gazdagságát, ami véleményünk szerint kötelező kézikönyvnek tekinthető, minden orosz hadtörténelemmel foglalkozó kutató számára. A tudományos értékre jelen esetben talán nem is annyira a szakirodalom mennyisége lehet zálog, hiszen be kell látnunk, hogy egy meglehetősen speciális témával állunk szemben. Az ennek ellenére is 97 tételt tartalmazó lista ellen kivetést talán csak annyit említenénk, hogy a forrásokat és a szakirodalmat nem választja külön. Előbbiből persze jóval kevesebb van, de minthogy egy összefoglaló történeti munkáról van szó, ez mindenképpen érthető. A szövegben lábjegyzetek formájában történik a hivatkozás, a képanyag pedig egyben van bekötve a kötet közepébe. A kötet ke-

ményborítású, aminek elején a birodalmi orosz flotta zászlója és a kötet címe látható.

Mielőtt a tartalomra rátérnénk, érdemes néhány szót szólni a kötet szerzőjéről. *Mihail Szergejevics Monakov* nemcsak történész, hanem sorhajókapitány is (ez a szárazföldi haderőknél az ezredesi rangnak felel meg),¹ napjainkig az Orosz Föderáció Fegyveres Erők Vezérkarának Katonai Akadémiáján² dolgozik. Publikációi alapján fő érdeklődési területének inkább a 20. századi haditengerészet tünik, 1999-es kandidátusi dolgozatának címe: *Az Orosz Haditengerészet-alkalmazás elméletének fejlődése 1921–1941 között*.³ Azonban a most recenzált mű sem előzmény nélküli, ugyanis már 2006-ban megjelent (*akkor Borisz Ivanovics Rogyinovval* közösen írva) egy hasonló tartalmú és időkeretben mozgó monográfiája: *Az orosz flotta története a világpolitika és gazdaság tükrében, X–XIX. század*.⁴ A kiadó ugyanúgy a Kucsukovo polje volt, amelynek fő profilja a történelemtudomány, azon belül is a hadtörténet köréből kikerülő könyvek megjelentetése.⁵

A Vlagyimir Ivanovics Kurojedov admirális⁶ által írt bevezetőből kiderül, hogy a fenti terjedelmi arányokkal kapcsolatos elképzelésünk nem volt minden ok nélküli, hiszen a kézben tartott munka egy 3 részes sorozat (kiadását tekintve utolsó, de időkeretét tekintve) első tagja, ugyanis a flotta 20. századi történetével (1900–1920; 1920–2000) két másik kötet foglalkozik, amelyeknek Monakov szintén társszer-

1 Михаил Сергеевич Монаков, доктор исторический наук, капитан 1 ранга.

2 Военная академия Генерального штаба Вооружённых сил Российской Федерации.

3 М. С. Монаков: Развитие теории применения отечественного Военно-Морского Флота в 1921–1941 гг. 1999. <https://www.dissercat.com/content/razvitie-teorii-primeneniya-otechestvennogo-voenno-morskogo-flota-v-1921-1941-gg> letöltve: 2021-01-21.

4 М. С. Монаков– Б. И. Родионов: История Российского флота в свете мировой политики и экономики X–XIX в. Москва, Кучково поле, 2006.

5 A Kucsukovo polje (Кучково поле) egyben egy történelmi terület is jelent Moszkva központjának északi részén. A kiadó a történelmen kívül még főként a művészet, a vallás és a politika témakörében jelentet meg könyveket.

6 Владимир Иванович Куроедов, 1997–2005 között az Orosz Haditengerészet admirálisa.

zője.⁷ A kötetek főszerkesztői tisztjét betöltő V. I. Kurojedov a bevezetőben még megemlíti a flotta történetében jelentős mérföldköveket, geopolitikai motivációkat, kidomborítja Oroszország hosszú küzdelmét a melegvizes tengeri kijáratokért, végül pedig összegzi, hogy mit várhatunk a könyvtől: az orosz tenger-politika fejlődésének ívét, jelentős tengeri ütközeteket és hatásaikat, a haditengerészet orosz államra gyakorolt hatásának bemutatását, de még a haditengerészetnek a művészetben és a tudomány fejlődésében betöltött szerepe is színre kerül. Célközönségnek elsősorban az állami közigazgatás, honvédelem területén dolgozókat tekinti, de természetesen minden olyan olvasót is, aki érdeklődik a hazai történelem iránt. (5–8.)

Az összesen hét fejezetből álló munka az első fejezetben veszi át a kezdetektől Nagy Péter uralkodásának végéig történő főbb folyamatokat és eseményeket, a második fejezet pedig a XVIII. század közepéig tartó – sokszor átmenetinek tekintett – időszakkal foglalkozik. A harmadik fejezettől kezdődően – akárcsak egy összefoglaló Oroszország-történetben – az egyes fejezetek időkeretei igazodnak az uralkodók regnálásának idejéhez: Nagy Katalin (harmadik fejezet), I. Pál és I. Sándor (negyedik fejezet), I. Miklós (ötödik fejezet), II. Sándor (hatodik fejezet). A záró, hetedik fejezet III. Sándor uralkodásával kezdődik, de az 1900-as évvel zárul, tehát már II. Miklós uralkodásának éveiben. Ami kissé zavaró, hogy két fejezetcím esetében az évszámok 1-1 évvel mégis eltérnek az uralkodási évek kezdetétől és végétől.⁸ A könyv végén egy nagyon rövid befejezés, majd a szakirodalom és a tartalomjegyzék található. Már az elején leszögeznénk, hogy roppant sajnálatos a személy- és helységnévmutató hiánya, ami az általunk említett kézikönyvszerű használatot sokban megkönnyítette volna. Ilyen nagyszabású és átfogó munka esetében nem lenne szabad sajnálni az időt és energiát egy névmutató elkészítésére. Mivel pedig a bevezetőben is megfogalmazták, hogy a kötetet a szélesebb közönség számára is ajánlják, indokoltnak tűnt volna egy fogalomtár elhelyezése is.

7 М. С. Монаков–Д. Ю. Козлов–А. А. Коряковцев–С. Л. Ташлыков–А. В. Шишов: История Российского флота. XX век. Т. 1–2. Москва, Кучково поле, 2016–2017.

8 Az ötödik és a hatodik fejezetek esetében következtlenül az alábbi időkeretek szerepelnek: 1826–1856, illetve 1856–1880.

Ahogy azt írtuk, az első fejezet (*A hajózás kezdetei és kialakulása Oroszországban [IX–XVIII. század első negyede]*⁹) első alfejezete (*Tengerhajózás a Régi Ruszban és a Moszkvai államban a IX. század közepétől 1695-ig*¹⁰) foglalkozik a kezdetektől 1695-ig terjedő időszak történetével. A nyitó esemény a 860-as Konstantinápoly elleni hadjárat és ostrom, amit számos hasonló esemény követ (a császárváros elleni utolsó ostrom 1043-ban volt). Kronologikus rendben történik az események kifejtése, de külön-külön az akkor még független rusz fejedelemségek szerint. Ennek megfelelően Bizánc mellett még olvashatunk a fejedelemségek egymás közötti konfliktusairól, a Balti-tenger vonatkozásában pedig svédokról és norvégokról, később aztán a Német Lovagrendről, lengyelekről és törökökről. Az Aranyhorda uralmáról csak említészerűen, olvashatunk, annak vége után pedig a hangsúly már érthetően a Moszkvai Nagyfejedelemségen van. Eddig, és ezt követően a célkeresztben nem is annyira a vízi hadviselés áll, hanem inkább csak a külpolitikai célok, igaz a XVII. század kapcsán már előkerülnek hajóleírások is, ami egyébként az egész kötetre jellemző innentől: a rendelkezésre álló források alapján a szerző részletezi az egyes hajók hosszát, szélességét, árbocainak, legénységének, majd később ágyúinak számát (9–26). A második alfejezetben (*Az azovi flotta létrehozása*¹¹) elkezdődik a péteri reformok sora, aminek történetét további négy alfejezetben olvashatjuk, míg a záró alfejezet (*Az orosz nemzeti haditengerészeti iskola születése [1696–1725]*¹²) az orosz tengeri hadviselés első időszakának fejlődéséről szól átfogóan.

A többi fejezet – egy-egy kivételtől eltekintve – már nagyon jól látható minta alapján épül fel: először az adott korszak tengerpolitikai és stratégiai céljainak ismertetéséről olvashatunk, aztán általában több alfejezeten keresztül a korszak történeti áttekintése következik,

9 Зарождение и становление морского дела в России (IX – первая четверть XVIII в.).

10 Мореходство в Древней Руси и Московском государстве с середины IX в. до 1695 г.

11 Создание Азовского флота.

12 Зарождение русской национальной школы военно-морского искусства (1696–1725)

majd a flotta-alkalmazás elméletének fejtegetése, végül pedig a hadtudomány által elért eredmények részletezésével zárul a fejezet. A történeti áttekintés fókuszában az egyes háborúk állnak, ezek adják a keretet. Az első fejezetben például a nagy északi háború (1700–1721) és a perzsa hadjárat (1722–1723), a második fejezetben Danzig (ma: Gdańsk, Lengyelország) 1734-es ostroma a lengyel örökösödési háború (1733–1735) során), orosz–török háború (1735–1739), svéd-orosz háború (1741–1743) és végül a hétéves háború (1756–1763). Ugyanígy II. Katalin uralkodása alatt a török elleni két (1768–1774, 1787–1791), és a svédek elleni háború (1788–1790), a XIX. század első negyedét bemutató negyedik fejezetben a napóleoni háborúk, az ötödik fejezetben ismét perzsák (1826–1828), törökök elleni harcok (1828–1829), majd a krími háború (1853–1856), a hatodik fejezetben pedig az utolsó, önálló orosz–török háború (1877–1878) következik. Minthogy a kötet utolsó fejezete által tárgyalt időszakban (1881–1900) már nem volt nagyobb harci esemény Oroszország történetében, a három kötelező alfejezet mellett csak egy általános áttekintésre kerül sor.

Egyes alfajezetek további részekre bomlanak, amelyet a téma nagysága vagy sokrétűsége indokolhatott. Első alkalommal az 1768–1774 között zajló orosz–török háború, amelynek két alegysége: Az első szigetvilági [égei-tengeri – DP] expedíció (1769–1774)¹³ és Az azovi és dunai flotta tevékenysége (1768–1774)¹⁴. A második a Napóleon-korabeli flottatörténet, amely öt kisebb egységre bomlik, földrajzi és/vagy kronológiai szempontok alapján. Végül az ötödik fejezetben egyszerűen csak egy alfejezetben kerül tárgyalásra a korszak flottatörténete, ami kisebb, de eltérő részegységekből áll (pl. perzsa hadjárat vagy orosz–török háború, vagy krími háború). Ez utóbbi kissé következetlennek tűnik, hiszen az 1826–1828 közötti perzsa háború és a krími háború között aligha van olyan szerves kapcsolat, mint a napóleoni háborúk bármelyik két eseménye között, de ez inkább szerkesztői, mint tartalmi hiba. A kötet tartalmát tekintve a hangsúly egyértelműen a tengeri hadi-

13 Первая Архипепаская экспедиция (1769–1774).

14 Действия Азовской и Дунайской флотилий (1768–1774).

flottán van, a tengeri kereskedelem és a folyami hajózás csak esetenként kerül említésre, utóbbi leginkább csak a tengeri kijáratok megszerzése előtti időkből.

Külön említésre méltó a képanyag. Az összesen 79 darab képet tartalmazó mellékletből 42 hajót, vagy hajókat ábrázol, illetve 22 portré is helyet kapott, amelyek uralkodókat vagy admirálisokat, a flottához kapcsolódó jelentős személyeket ábrázolnak. A fennmaradó képeken ostrom, csatajelenet, kikötő, ágyú, vagy valamilyen épület látható. Mivel sem a képek, sem az azokat tartalmazó oldalak nincsenek megszámozva, ezért egyértelmű, hogy a szövegben sajnos nem hivatkoznak egy-egy képre. Ebből kifolyólag felmerül a kétség a szöveg és a képanyag közötti szerves kapcsolatot illetően.

A XIX. század végéig nem mondható el az orosz flottáról, hogy világtörténeti szempontból rendkívüli szerepet játszott volna, a klasszikus, nyugat-európai tengeri hatalmak mellett nem említhető egy lapon (még ha az orosz flottának jutott is egy-egy, a Nyugat elismerését is kiérdemlő epizód). Ami a többi országhoz képest sajátossá teszi napjainkig Oroszország helyzetét, hogy egyszerre három olyan tengeren kell helytállnia, amelyeket jelentős szárazföld választ el egymástól, így nem elegendő csak egy ütőképes flotta, ahhoz hogy érdekeit tudja érvényesíteni egyből háromra van szüksége. Ezzel szemben még az Egyesült Államoknak is csak két egymástól távollévő tengerpartja van, amelyeket egyébként éppen a 20. század elején kiépített Panama-csatorna közelebb hoz egymáshoz.

A kötetről összességében elmondható, hogy a kitűzött korszakot nagy alaposággal és részletességgel mutatja be. A hiányérzetet semmiképpen sem ez okozhatja, hanem az a tény, hogy Oroszország esetében a világtengerekre való igazi kihajózás csak a XX. században történt meg, jelen kötet pedig csak az ehhez vezető utat mutathatja be: a két melegvízű tengerre való kijutást, az azok megtartására tett erőfeszítéseket, a Csendes-óceánon való színrelépést, majd további terjeszkedési és biztonságpolitikai koncepciókat és kísérleteket. A kötet tehát nem zár le semmilyen történetet, vélhetően csak egy lélegzetvételnyi szünetet tart, mielőtt kézbe venné az olvasó a következő két kötetet. Ehhez a szünethez azonban helytálló lehet

a befejezésben olvasható célok felidézése, amelyek a XIX. század végi orosz tengeri külpolitikát meghatározták: a csendes-óceáni kijáratok biztosítása a világkereskedelembé való bekapcsolódáshoz; az ország megvédése a külső, tengeri úton érkező agresszoroktól; a belföldi kereskedelmi hajózáshoz és egyéb tengeri tevékenységekhez szükséges feltételek megteremtése; kiemelt figyelem a sarkvidéki és távol-keleti partvidékek feltérképezésére (681. o.). Mindezek mellett, aki a XIX. század előtti orosz történelem diplomácia-, had- esetleg gazdaságtörténetét kutatja, mindenképpen haszonnal forgathatja a bemutatott monográfiát.

М. С. Монаков: История Российского флота. IX–XIX века. (Az orosz flotta története. IX–XIX. század.) Москва, Кучково поле, 2018. 688 o.

Dinnyés Patrik

A románok és Európa. Egy meglepő történet

A dunai népek történetírásában hosszú múltra tekint vissza az egyes nemzetek történeti fejlődésének párhuzamba állítása a nyugat-európai „civilizációs modellel”. A számos tekintetben mintaként szolgáló *Occidens* államai, amelyek már az újkor hajnalán elindultak a nemzetállammá való átalakulás útján, azonban egy merőben más fejlődési pályát jártak be, amelynek feltételei a kelet-közép-európai régió népeinek számára nem voltak adottak. Az alapvető struktúrák hiánya világít rá voltaképpen arra a sajátos fejlődési modellre, amely a dunai népek történetét jellemzi, és amelyben egy egyedi színpoltot képvisel a román nemzet históriája. A közelmúltban megjelent munkájában *Lucian Boia* is komparatív megközelítést alkalmazva mutatja be a román nép történetének meghatározó momentumait, amelyben egyebek mellett érinti a román nép eredetének máig vitatott kérdését, a román nyelv kialakulásának fontosabb állomásait, a történeti fejlődés során adaptált különböző modellek beágyazottságát a mai román társadalomban, illetve a nemzeti kisebbségek kérdéskörét. *Lucian Boia*, a Bukaresti Tudományegyetem Történettudományi Karának professzora már munkásságának kezdeti szakasza óta a román történelemszemléletben való paradigmaváltás szükségességét hangsúlyozza. Az eleinte az új- és modernkori román nemzeti mozgalmak regionális kapcsolataival, illetve a modernkori román politikatörténettel foglalkozó szakember kutatásaiban idővel egyre nagyobb szerepet kapott a román nemzettudat, a nemzeti önértékelés kérdéskörének vizsgálata. Egyik legismertebb, később magyar nyelven is megjelent *Történelem és mítosz a román köztudatban*¹

¹ A számos kiadást megélt kötet első megjelenésére ld. *Lucian Boia: Istorie și mit în conștiința românească*. Editura Humanitas, București, 1997. Magyar nyelvű kiadására ld. *Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban*. [ford. András János] Kriterion, Bukarest (Kolozsvár), 1999.

(*Istorie și mit în conștiința românească*) című munkájában a román nemzeti mítoszok szigorú kritikai elemzésével, illetve az eredetkérdést körülengő tabuk ledöntésével igyekezett rávilágítani a román történelmi kutatásokban alkalmazott hagyományos megközelítések korszerűtlenségére, egyszersmind a történelmi munkák szükségszerű revíziójára. A román történettudomány prominens képviselői természetesen kétséggel fogadták az írást, és elmarasztalták a szerzőt a meglátásuk szerint tudományosan megalapozatlan kritikái, illetve nemzetellenes hangvétele miatt. Az őt ért heves bírálatok ellenére Boia ugyanakkor továbbra is kitartott álláspontja mellett, és különböző közéleti, illetve tudományos fórumokon szüntelen hangot adott abbéli meggyőződésének, hogy a román történettudomány megújítása nem várthat magára. Az utóbbi évtizedekben számos kötet, tanulmány, illetve cikk jelent meg a neve alatt többek között román, francia, angol és magyar nyelven. Az alábbiakban bemutatásra kerülő, a Humanitas Kiadó gondozásában napvilágot látott írás a szélesebb olvasóközönségnek szánt tematikus munkáinak sorába illeszkedik, amelyben – ahogy a szerző a bevezetőben utal rá – a 2012-ben megjelent *Miért más Románia?*² (*De ce este România altfel?*) című esszékötetének gondolatiságához kapcsolódva, a román történelem európai kontextusban való értelmezését igyekszik újabb szempontokkal gazdagítani.

A kötetben kilenc hosszabb-rövidebb esszé kapott helyet, amelyek habár különböző kérdésköröket ölelnek fel, mégis koherensen illeszkednek egymáshoz. Az első fejezetben (*Biológia vagy kultúra?*) Boia a román nép eredetének vázlatos áttekintését adja, bemutatva a *dákorumán kontinuitás elmélet* kikristályosodásának fontosabb szakaszait, amely során a román nép etnikai homogenitásának, tisztán római eredetének tézisének fokozatosan felváltotta a szintén antik gyökerekkel rendelkező dák néppel való keveredés lehetősége. A szerző emellett hangsúlyozza, hogy a nyelvi örökség, illetve a genetikai származás ugyan egy nemzet történetének alapvető komponensei, mégis szükséges őket külön tárgyalni, és véletlenül sem szabad őket összemosni. A következő fejezetben (*A román nyelv furcsasága*) a

2 Lucian Boia: *De ce este România altfel?* Editura Humanitas, București, 2012.

Magyar nyelvű kiadására ld. Lucian Boia: *Miért más Románia?* [ford. Rostás-Péter István] Koinónia, Kolozsvár, 2013.

szerző a román nyelv kialakulásának fontosabb mozzanatait igyekszik az olvasó elé tárni, különös tekintettel a XIX. század utolsó harmadában kibontakozó nyelvújító mozgalmakra. Habár Boia sem kételkedik abban, hogy a román nyelv alapvetően latin eredetű, és mint ilyen, a kelet-közép-európai régióban élő, döntően szláv nyelvet beszélő népek tengerében külön nyelvi szigetet képez, rámutat arra, hogy a szoros nyelvi kölcsönhatások következtében az elenyésző számú magyar, német és török kölcsönszavak mellett számottevő szláv kifejezés is beépült a román közbeszédbe. A nyelvújítás során a szláv eredetű szavak többsége azonban fokozatosan kiszorult a köznyelvből, és helyüket latin, elsősorban francia eredetű neologizmusok vették át. A szláv eredetű szavak marginalizálódása azonban nem jelenti azt, hogy teljesen kikoptak volna a román nyelv szókészletéből, sőt, Boia nem egy példát hoz arra a jelenségre, amikor a neologizmusok ellenében a beszélt nyelvbe beágyazódott szláv eredetű kifejezések (*iubire* 'szeretet', *război* 'háború', *vreme* 'időjárás') maradtak használatban.

A következő két esszében a szerző a román nép történeti fejlődése során adaptált különböző modellekről értekezik. Az első esszé (*A modellek körhíntája*) gerincét voltaképpen azok a „civilizációs modellek” alkotják, amelyek valamilyen módon hatással voltak a román nemzettudat kialakulására. E tekintetben az első, és talán a legfontosabb elem a román népnek az ortodoxiához való ragaszkodása, amely egyszersmind jelzi, hogy a román nemzet alapvetően a keleti (bizánci) kultúrkör gyermeke, ámbár az évszázadok során számos nyugati hatás is érte. A modellek felületes átvétele, illetve az elsősorban a kultúra terén tetten érhető gyakori irányváltoztatás végül egy olyan elegyet hozott létre, amelyben ugyan a nyugati vonások kerülnek a felszínre, a mélyebb struktúrákban azonban a keleti jelleg dominál. A következő részben (*Az elegyedés művészte*) Boia számos érzékletes példával szemlélteti ennek a keveredésnek a pozitív és negatív hatásait, előtérbe helyezve azt a kontrasztot, amely máig jellemző a kultúra és az építészet mellett a román konyhaművészetre, illetve amely kettősség voltaképpen áthatja az egész román társadalmat.

Ezt követően három kisebb volumenű esszében a román nemzeti kisebbségek múltjáról és jelenéről, illetve az államhatalom és a többségi társadalom irányukba mutatott magatartásáról kapunk egy vázlatos áttekintést. Az első írásban (*Kisebbségek*) az 1930. évi összeírás adatait elemezve kiemeli a szerző, hogy míg a Regátban a román etnikum aránya meghaladta a 90 százalékot, más régiókra inkább az etnikai sokszínűség volt jellemző. Emellett rámutat arra a jelenségre, hogy habár a román népesség az erdélyi részeken is abszolút többséget alkotott, a városokban elsősorban a magyar, illetve a szász etnikum volt a meghatározó. Más régiókban, mint például Bukovinában és Besszarábiában, a román népesség mellett pedig jelentős számú ukrán és a zsidó kisebbség élt, utóbbi elsősorban a városias települések környezetében. Ezt követően egy néhány oldalas esszében (*Jók vagy rosszak vagyunk?*) Boia a tolerancia kérdéskörét vizsgálva arra keresi a választ, hogy a román nép a különböző etnikumokkal való együttélés során mennyiben felelt meg az elfogadás kritériumainak. Meglátása szerint a román társadalmat e tekintetben is egy kettősség jellemzi: míg a nyugati „elemek” irányába a feltétlen elfogadást, nyitottságot képviseli, addig a vele évszázadok óta együtt élő etnikumokkal szemben felettebb ellenséges magatartást tanúsít. Erre a múlt század elején tapasztalható, a romániai zsidó közösségek felé irányuló intoleranciát, illetve a román társadalomban egyre nagyobb teret nyerő antiszemitizmust hozza példaként, hangsúlyozva azon meggyőződését, hogy habár a román nemzet a tolerancia köntösét magára húzva az elfogadást hirdeti, mégis fogékony a nacionalizmus különböző extremitásaira. Végül a harmadik írásban (*Újból a kisebbségekről*) a magyar és a szász etnikum jelenlegi és közelmúltbeli állapotát bemutatva, valamint a jelenkori román nemzetiségi politikát párhuzamba állítva más európai uniós országok nemzetstratégiai célkitűzéseivel a szerző átfogó képet ad az olvasónak a román állam és a nemzeti kisebbségek viszonyáról, mindvégig hangsúlyozva azon meggyőződését, hogy a különböző népcsoportok, kiváltképp a markáns kulturális identitással és etnikai öntudattal rendelkező, rendszerint földrajzilag is elkülönülő kisebbségek igenis fontos részét képezik a román történelemnek.

A két záró esszében a szerző a *föderalizáció* lehetőségének kérdéskörét (*Föderalizálódjunk?*), illetve a jelenkori román politikai rendszer dilemmáit vizsgálja (*A Dragnea kísérlet*). Az erős regionális hagyományokkal rendelkező tartományokból összeállt Nagy-Románia mindmáig küzd a nyelvi és kulturális örökségüket ápoló kisebbségek, ezek közül is elsősorban az egy tömbben élő magyar anyanyelvű etnikum autonómiatörekvéseivel, amelyeknek legcsekélyebb megvalósulása a nemzeti egységben gondolkodó román nép szemében árulást jelent, egyszersmind a román nemzetállam szétesésével fenyeget. A román politikai elit tehát, tekintettel a többségi társadalom e kérdésben megnyilvánuló „történelmi érzékenységére”, a federalista államszerkezet ellenében az egységes nemzetállam dogmáját tűzte zászlajára, előirányozva a nemzeti kisebbségek, ha kell, erőszakos asszimilációját is. Mindazonáltal a kulturális téren meglévő egyre mélyülő szakadékok áthidalására irányuló törekvések a nemzeti ideológia előtérbe helyezésével párhuzamosan kiszorultak a politikai diskurzusból, holott például egyebek mellett az írni-olvasni tudók regionális megoszlásában, az 1930. évi népszámlálás adatai szerint, szembetűnő aránytalanságok mutatkoztak. Ami a társadalom és a politika kapcsolatát illeti, Boia meglátása szerint a modernkori román politikatörténetben jelentkező anomáliák elsősorban a nyugati minták felületes átvételéből adódnak, amelyek ha valamilyen formában be is épültek a román társadalomba, az általuk támasztott alapvető szabályok megkerülése, avagy áthágása mára már mindennapos gyakorlattá vált. Nem meglepő tehát, hogy a társadalom fokozatosan eltávolodik a politikától, illetve hogy alapvetően bizalmatlan a politikusokkal szemben, akik közül egyébiránt sokan a kommunista rendszerben is tisztséget viseltek, azonban az elszámoltatás (*lustráció*) elmaradásával a mai napig vezető pozíciókat tölthetnek be.

Összegezve elmondható, annak ellenére, hogy a munka elsősorban ismeretterjesztő tartalmat közvetít, komplexitásában, illetve szemléletmódjában egy tudományos értekezés kritériumait is kimeríti. A terjedelem, az egyes esszék volumene szintén a tárgyalt kérdéskörök vázlatos áttekintését ígérik, azonban a számtalan utalás, a gondolatok koherens, következetes bemutatása mégis sejtetik a szerzőnek a

vizsgált kérdésekben való jártasságát, illetve megkérdőjelezhetetlen szakértelmét. A markáns kritikai hangvétel, a gyakori, már-már szarkasztikus kiszólások, amelyek egyébiránt Boia számos munkáját jellemzik, sok esetben aktuális problémákra, a román közgondolkodást átható jelenségekre igyekeznek felhívni az olvasó figyelmét úgy, hogy mindeközben nem törik meg a szöveg dinamikáját, sőt, inkább színesítik az összképet. A kötetbe foglalt esszék, már csak műfaji sajátosságaik miatt is, kevés hivatkozást tartalmaznak, a szerző rendszerint csupán abban az esetben alkalmazza őket, amikor adatokat, vagy szó szerinti idézetet közöl. Ugyanakkor egyes kevésbé kibontott kérdéseknél Boia többször utal saját munkáira, amelyek elősegítik az adott kérdéskörben elmerülni szándékozó olvasó további tájékozódását. Mindent összevetve tehát a kötet rendkívül izgalmas vázlatot ad a román történelem legvitatottabb kérdéseiről, olyan, a hagyományos román történelemszemlélettől eltérő megközelítést alkalmazva, amely nem fél a konvenciókat elutasítani, és amely szigorúan a tudományos tényeket részesíti előnyben a szubjektív elemek ellenében. Tanulságos munka, amely ugyan a szélesebb olvasóközönségnek szól, de remélhetőleg mind a román, mind a nemzetközi tudományos életben visszhangra talál.

Lucian Boia: *România și Europa. O istorie surprinzătoare* (A románok és Európa. Egy meglepő történet) Editura Humanitas, București, 2020. 46 o. (80 o.) ISBN 978-973-50-6837-0 [epub] (ISBN 978-973-50-6814-1)

Bandi Kristóf Bálint

Ukrajna Európa történetében: egy ukrán társmonográfia ismertetése

2020 nyarán Kijevben adták ki az *Ukrajna Európa történetében a XIX. század – XXI. század kezdete között: történelmi esszék* (Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси) című kötetet. A *Vidnyánszky István* felelős szerkesztő gondozásában megjelent vaskos, 814 oldalas többszerzős monográfia az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrajna Története Intézet (UNTA UTI), azon belül az Ukrajna Nemzetközi Kapcsolatok és Külpolitika Története Osztályának utóbbi időben kiadott egyik legtekintélyesebb kiadványa. Mint arról a könyv annotációjából is értesülhet az olvasó, az ukrán kutatók által írott „társmonográfia olyan történelmi esszét tartalmaz, melyek Ukrajna helyét, illetve megjelenését igyekeznek bemutatni az európai történelmi folyamatokban és annak megnyilvánulásaiban a XIX. századtól kezdve a XXI. század elejéig” (2.). A monográfia szerzői gárdájának fő állítása Ukrajnának az európai civilizációhoz való esszenciális kötődése, annak részeként való meghatározása.

Mint azt a mű előszavában Vidnyánszky kiemeli, Ukrajna függetlenségének kikiáltásával a történészek számára az az összetett feladat állt elő, hogy a történelemtudomány módszertani megújulása, valamint az ukrán nemzet történelmi múltja „új meglátásának” a tudományos alapjait tegyék le. A történészek feladata ezeket megfeleltetni a történetírás jelen elvárásainak, egyidejűleg értelmezve az Ukrajna történetének kulcsproblémáit alkotó kérdéseket az egyetemes történelmi folyamatok összefüggésrendszerében, a globalizmus jegyében integrálva a hazai történelmet és történetírást abba az egyetemes „kontentbe” – elsősorban az európai országokat illetően –, melynek egykor részei voltak a jelenben már független államot alkotó ukrán

területek. Ezen felül, a történészek feladataul nevezi meg Ukrajna nemzetközi kapcsolatokat illető tevékenységének, az ország történelmi, társadalmi, politikai, kulturális és diplomáciai kapcsolatainak tanulmányozását, összevetve azt Európával és a világgal. (5–6.)

A szerzői gárda álláspontját képviselve, Vidnyánszky megállapítása szerint most különösen aktuális tudományosan megalapozni Ukrajna európai választását, amely feltételezi az ország történelmi, társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatainak tanulmányozását az európai államokkal való kapcsolatokat illetően, a jelenleg is tartó kelet-ukrajnai helyzet tükrében ezzel is rámutatva Ukrajna Európa felé történő integrálódására, az ország képének formálására – elsősorban az EU-tagállamokat illetően. Mindez alapja kell, hogy legyen a kérdéskörök szisztematikus elemzésének, valamint az ukrán–európai kapcsolatok prognózis készítésének. Mint azt a monográfia főszerkesztője leszögezi, *„ezek a feladatok stratégiai és nemzetbiztonsági fontossággal bírnak az ukrán állam számára. Emiatt azok ellátása feltételezi az akadémiai és a felsőoktatásban tevékenykedő tudósok koordinált, együttes munkáját, amelyek a szovjet korszak ideológiai nyomása ellenére, valamint a jelen időszak nem kevésbé romboló hatású pénzügyi ellehetetlenítése ellenére is megmaradtak.”* (6.) Első látásra megállapítható, hogy a kiadott mű igyekszik a mai történetírási trendnek megfelelően globalizációs és makrotörténelmi alapokra építve, kulturális-civilizációs, szisztematikus és komparatív módszertani megközelítésből felépíteni mondandóját.

A mű, szerkezetét tekintve, az összesen tizenhat neves ukrán kutató által írott alfejezet három nagyobb egységre van osztva. A kötet első blokkját alkotó hat alfejezetben széles és kevésbé ismert forrásbázisra alapozva mutatják be Ukrajna európai kulturális és civilizációs recepcióinak tanulmányozását a XIX. századtól kezdve a XXI. század elejéig.

A Vidnyánszky István tollából származó első alfejezet (*Ukrajna Európában: történelmi retrospektívák*, ukránul: *Україна в Європі: історичні петроспективи*) Timothy Snyder egy találó idézetével kezdődik: *„Ukrajnának nincs története Európa nélkül, de Európának sincs története Ukrajna nélkül. Ukrajnának nincs jövője Euro-*

pa nélkül, de Európának sincs jövője Ukrajna nélkül. Az évszázadok folyamán Ukrajna története fordulópontokat jelentett Európa történetében. Úgy tűnik, ez még most is így van.”¹ (8.). Ez az epilógus jól szemlélteti a szerző nézeteit, mely ugyancsak összeegyeztethető Szerhij Plohij² egyik közelmúltban megjelent könyvének³ fő mondanójával, miszerint Ukrajna évszázadokon keresztül Európa kapuja volt, ami elősegítette a nagyon sajátos határövezeti (*frontier*) identitás és mentalitás kifejlődését Kelet és Nyugat között.

Az alfejezet szerzőjének tollából nagyon koncentrált, adatdús módon értesül az olvasó az Ukrajna – jelenlegi – területén a korai idők-től kezdve napjainkig végbemenő változásokról, így többek között az egyes államalakulatok létrejöttéről majd bukásáról, az uralkodók, vagy egyéb vezető tisztséget betöltő személyek társadalmi, politikai és diplomáciai tevékenységéről. A szerző több görög, arab, német, francia és angol történészt, filozófust, nyelvészt és egyéb értelmiségit sorol fel nézetei alátámasztásához. Igaz, ezt nagyrészt az említettek műveinek konkrét feltüntetése nélkül teszi.

A történész kitér a szlávok eredetének elméleteire, vagy az olyan fogalmak genezisére, mint a „Rusz”, „ruszin”, „Kijevi Fejedelemség”, „Ukrajna”, „Moszkóvia” és „Oroszország”. Magától értetődő, hogy ilyen sokágú, több évezred történetének vázolására vállalkozó rész nem térhet ki mindenre – ez nem is igen volt a szerző célja. Valószínűleg ennek tudható be többek között az is, hogy nincs pontosítva például, hogy 1867 előtt hogyan viszonyult a jelenlegi Kárpátalja a Magyar Királysághoz (34.). Mindezek tekintetében kijelenthető, hogy a monográfia első alfejezete jelentősen túlmutat a kötet vállalt témakörén, még ha Ukrajna történetének kontextualizálása elengedhetetlen is. Véleményünk szerint ezt a „történeti retrospektívát” szerencsésebb lett volna bevezetésként közölni.

1 Timothy Snyder: *Putin's Project*. FAZ, 2014. április 16. URL: <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/timothy-snyder-about-europe-and-ukraine-putin-s-project-12898389.html>

2 Ukránul: Сергій Плохий, ukrán és amerikai történész, a Harvard University professzora, az egyik legismertebb Kelet-Európa történész.

3 Сергій Плохий: *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків, 2016.

A monográfia első részében írott 1.3. alfejezetben *Okszana Ivanenko* és Vidnyánszky István mint társszerzők kitérnek az ukránok és a többi szláv nép kapcsolatrendszerének fejlődésére, valamint a XIX. század második felét – XX. század elejét érintő kulturális-civilizációs kérdések vázolására. A szerzőpáros – a Kijevi Megyei Állami Levéltár, valamint az Ukrajna Központi Állami Történelmi Levéltár anyagaira építve – abból vezetik le kutatásaikat, hogy a XIX. század közepére esik a szláv nemzeti újjáéledési mozgalom kialakulásának csúcspontja. A mozgalom vezetői a szlávok közötti kulturális, oktatási és tudományos kapcsolatok megerősítésének folyamatában látták az új gondolkodás és transzfer sajátos formáinak alapjait. Kiemelik, hogy az önrendelkezésre törekvő egyes szláv népek kulturális kapcsolatai hozzájárultak ezen eszmék elterjedéséhez és elmélyüléséhez (84.). A hosszú ideig tartó államnélküli lét feltételei, valamint a szlávok – s köztük az ukránok – nemzeti és kulturális újjáéledésének fontossága diktálta a szoros kapcsolatok szükségességét az egymáshoz nyelvi, területileg és kulturálisan közel álló népek között. (86.) A szerzőpáros kitér a cseh (85–87.) és a szlovák (87–89.) nemzeti kultúra alapjainak vázolása mellett arra is, hogy milyen hatással is volt a cseh közösség az „orosz hatalom alatt lévő Ukrajna” kulturális és oktatási fejlődésére (89–99.), illetve hogy milyen hatást gyakoroltak a lengyelek az Orosz Birodalom ukrán tartományainak szociokulturális és oktatási életére. (99–115.) Ezen felül vizsgálják a Dnyepertől északra fekvő területeken működő Kijevi, Harkovi és Novorosszjiszki Egyetemek hozzájárulását a szlávok közötti kulturális kapcsolatok fejlődéséhez. (115–130.)

A kiadvány következő alfejezete – az előzőhöz kapcsolódva, s némileg annak tematikáját és mondandóját folytatva – az ukrán–bolgár interkulturális kapcsolatok fejlődését igyekszik bemutatni a XIX. század végétől a XX. század elejéig.⁴ *Vladiszlava Piszvizsova*

4 A cári Oroszországon belül a bolgarológia a XIX. század 20-30-as éveire tehető és közvetlenül Jurij Huca-Venelin (1802–1839) nevével kapcsolható össze. Utóbbi a történelmi Kárpátalja területéről származott. 1825–1829 között a Moszkvai Egyetem Orvosi Karán végezte tanulmányait, mellyel párhuzamosan – illetve már azt megelőzően is – kutatta a bolgár nép történetét. Ez utóbbival kapcsolatban 1829-ben megjelent az első, 1841-ben pedig – postmortem – a második kötete. →

álláspontja szerint az ilyen együttműködés a két nép között alapvetően három pilléren nyugodott. Első pilléreként az Oszmán Birodalomtól való függetlenedésért folyó harcban a Balkánon élő szláv népek nemzeti felszabadító harcának kiéleződését emelte ki, amely az 1877–1878-as orosz–török háború idején érte el csúcspontját. A szerzőnő különböző forrásokra hivatkozva hangsúlyozza, hogy az ukrán–bolgár kapcsolatokat a tömeges humanitárius és jótékonyági együttműködés és segítségnyújtás jellemezte. Második pilléreként kiter arra, hogy milyen hatással volt az ukrán irodalom (többek között Tarasz Sevcsenko és Leszja Ukrajinka) az új bolgár irodalom alakulására. Végezetül pedig a Drahomanov és Sismanov családok (elsősorban Mihajlo Drahomanov és Ivan Sismanov) szerepét emeli ki a kétoldalú kulturális, 1918-tól pedig a diplomáciai kapcsolatok építésében.

A monográfia következő alfejezetében már nem szláv, hanem német szempontból tekinti át az ukrán kapcsolatokat *Olekszandr Kurajev* kijevi történész, aki az ukrán kérdésnek a XIX. század első felének német irodalmában történő megjelenését teszi vizsgálódásai középpontjába. A kutató szerint az ukrán tematika az „Ukrajna” fogalom Európa politikai földrajzában történő megjelenése óta jelen van a német irodalomban, (40.) ugyanakkor elismeri, hogy mind az ukrán, mind pedig a külföldi historiográfia legtöbbször megelégedett rövid bibliográfiai áttekintések közreadásával, nem törekedett a nyomtatott kiadványok komplex vizsgálatára. Ugyancsak rámutat arra, hogy a legtöbb történész kutatásai folyamán az érdemi hangsúlyt a XIX. század második felében, a XX. század elején megjelent német nyelvű kiadványokra korlátozta, és általában olyan rendkívül informatív forráscsoportok estek kívül érdeklődési köreiken, mint

Bővebben Venelinről és annak befolyásáról az Orosz Birodalmon belüli szlavisztika fejlődésére, azon túl pedig a bolgár történelemre és kultúrára való hatásáról egy nemrégiben elhunyt kárpátaljai történész, Dmitro Daniljuk foglalkozott műveiben (lásd pl.: Дмитро Данилюк: Исторична наука на Закарпатті. Ужгород, 1999.; Исторична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кінець XVIII – середина XIX ст.) Ужгород: «ЗІППО», 2009.). Valószínűleg a meghatározott időszakra való tekintettel (a XIX. sz. második fele – XX. sz. eleje) Piszkizsova Venelin személyének hatását az ukrán–bolgár interkulturális kapcsolatokra nem tárgyalja.

például a folyóiratok, a publicisztikus, tudományos, művészeti és enciklopédikus kiadványok. Ez utóbbit igyekszik pótolni a *Deutsche Forschungsgemeinschaft* által is támogatott kutatásában Kurajev. A szerző azt a kérdést vizsgálja, hogy mennyire is volt informálva (illetve mennyire informálódott), valamint milyen intenzitással változott a németországi lakosság ukrán kérdéssel kapcsolatos képe a napóleoni háborúktól kezdve az 1848–49-i „népek tavaszáig”. A kitűzött feladat elérését a történész azzal kezdte, hogy a megadott forráskritériumoknak megfelelően, 12 főbb német tudományos enciklopédiai kiadvány alapján összehasonlította olyan kulcsfontosságú fogalmak értelmezését (illetve azok változását), mint az „Ukrajna”, „kozák”, „Kijev”, „Mazepa”, „kisoroszok” (*малоруси*), „Rusz”, „Oroszország”, „ruszinok” és „szlávok”.

Kurajev mellett az ukrán tematika német megközelítését *Natalia Krivec* folytatja tanulmányában, a monográfia 1.6-os alfejezetében. A történésznő az ukrán–német kulturális párbeszédet mutatja be a XIX. és XX. század folyamán. Kifejti, hogy az ukrán kultúra – elsősorban az irodalom – iránt való érdeklődés a történelmi kutatások és érdeklődés nyomán alakult ki. Ez a kapcsolat Ivan Kotlyarevskij 1798-as „Enejida” című művének kiadását követően élenkült meg. Rendkívül nagy mennyiségű ukrán nyelvű, elsősorban irodalmi művet dolgozva fel, Krivec rámutat többek között a német és az osztrák írók, költők, fordítók szerepére az ukránok és németek közötti kulturális párbeszéd fejlődésében. (229–241.) Ezen kívül, a jelentősebb német, valamint ukrán zenei és képzőművészeti virtuózok munkásságát véve alapul, külön foglalkozik a kétoldalú kulturális kölcsönhatások zenei, (241–254. o.) valamint képzőművészeti vizsgálatával is. (254–266.)

A monográfia első részének ötödik alfejezetét *Okszána Ivanenko* zárja. Írásában a Harkovi,⁵ Kijevi⁶ és Novorosszijszki⁷ (ma Odesszai) Egyetemek európai kapcsolatainak keresztül tárja fel azt a kérdést, hogy a Dnyeper folyó két partján elterülő ukrán területek kulturális, oktatási és tudományos közege miképp illeszkedett be

5 Alapítva 1805-ben.

6 Alapítva 1834-ben.

7 Alapítva 1865-ben.

az európai kultúrába annak intézményrendszerén keresztül a XIX. század második felétől kezdve a XX. század elejéig. A szerző arra az érdekes tényre mutat rá, hogy a XIX. század elején – például a Harkovi Egyetemen – számos külföldi (elsősorban német és francia) tudós dolgozott, amit „német–francia kolónia” gúnynévvel is illettek a kortársak. (182.) Ezzel a jelenséggel az orosz hatóságok a külföldi értelmiségiek beutazásának korlátozása révén próbáltak szembe szállni. (182–183.) Viszont a cári Oroszországban ebben a tekintetben az igazán eredményes változást az 1860-as években végbement oktatási reform hozta, mely segítségével nagy esély volt saját tudós gárdát képezni a legtehetségesebb egyetemi hallgatók vagy oktatók közül. A kiválasztott személyeket a legnevesebb európai egyetemekre küldték a modern ismeretek elsajátítása, valamint a tudományos kapcsolati hálók kiépítése érdekében. A külföldön felhalmozott tudást később Oroszországon belül tervezték hasznosítani.

A szerző mind a levéltári forrásokra alapozott szakszövegek közreadásában, mind elemzésében arra a következtetésre jut, hogy a neves ukrán egyetemi professzorok külföldi tanulmányaik révén nem csupán tudományos, hanem társadalmi-politikai funkciót is betöltöttek, hisz lehetővé tették az európai értékek adaptálását az Orosz Birodalomban. (207–209.) Tanulmányának második felében az ukrán területeken történő interkulturális kommunikációról és a német közösség felvilágosítás jegyében történő oktatási tevékenységeiről is számot ad. (209–224.)

A kiadvány második részének hét további alfejezete Ukrajna és az ukrán kérdés helyét igyekszik bemutatni az olvasónak az európai történelemben a XX. század folyamán. Ugyanakkor a címevel szemben a fejezetben inkább csak a két világháború közötti időszakra összpontosítanak a kutatók – az 1945–1991 közötti időszakra mindössze a hetedik alfejezet reflektál. Viszont el kell ismerni, hogy a monográfia ezen része primer levéltári forrásokban, illetve tényadatokban igen gazdag.

A Vidnyánszky István által írott 2.1. alfejezet az első világháborúról, az azt követő Közép- és Kelet-Európai nemzetépítés problémáiról, ezeken belül pedig az „ukrán kérdéstről” ad áttekintést. A szerző

azzal kezdi gondolatmenetének kifejtését, hogy vázolja az első világháború befejezésével végbemenő területi és hatalmi váltásokat, és a négy megszűnt birodalom romjain kialakuló wilsoni békerendszer kiépítését. A történész kiemeli azt, hogy a háború összes résztvevőjének voltak saját érdekei „Közép-Kelet Európa” térségében (273. o.), mint ahogy arra is rámutat, hogy kiváltképp a Habsburg Birodalmat illetően a nyugati nagyhatalmak majdnem a háború végéig nem voltak érdekeltek annak összeomlásában.

Vidnyánszky jól követhetően leírja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország területén élő számos nemzet – köztük az ukrán és a magyar – számára rettentően fájdalmas változások sorozata követte a háborút. Vázolja, hogyan fejlődött az ukrán nemzetállam építése, annak diplomáciájának alakulása az Ukrán Népköztársaságtól (1917) és a Nyugatukrajnai Népköztársaságtól kezdve (1918) az Ukrán Államon át (1918) az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaságig (USZSZK, 1919). A szerző a végeredményben elmaradt független ukrán nemzetállam létrejöttét – a lengyel, cseh és szlovák, délszláv, de akár az osztrák és magyar független nemzetállamokkal szemben – a nagyhatalmak teljes érdektelenségében látja. Mindamellettt tömören szót emel a lengyel, csehszlovák és román fennhatóság alá esett Galícia, Bukovina és Kárpátalja gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti és kulturális fejlődéséről a két világháború közötti időszakban.

Vidnyánszky gondolatmenetét logikusan követi az *Irina Mátyás* által írott alfejezet (2.2.), mely az 1917 és 1924 közötti ukrán diplomácia kiépítését vázolja. A történész az Ukrán Népköztársaság (UNR) függetlenségének elismertetését célzó diplomáciai harc bemutatását tűzi ki célul, kifejezetten az 1917–1921 ukrán forradalom idején. Az Ukrán Népköztársaságot, majd az Ukrán Államot⁸ első ízben Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia ismerte el a breszt-litovszki béke aláírásával. Ezt követően különböző szintű ukrán külképviseletek kezdték meg tevékenységüket, többek között

8 Az Ukrán Állam – az 1918. április 29-én létrejött államalakulat hivatalos neve. A Pavlo Szkoropadzkij hetman vezetése alatt létrejött állam egy államcsíny következtében az Ukrán Népköztársaság helyét vette át, székhelye Kijev volt. Viszont csak 1918. december 14-ig állt fenn, amikor is az Ukrán Népköztársaság helyreállt.

Berlinben, Bécsben és Budapesten is.⁹ Mátyás röviden, áttekintő jelleggel külön-külön részekben mutatja be az ukrán állam diplomáciai intézményeinek és konzulátusainak feladatait és különböző országokban kifejtett tevékenységét. (322–335.) A tanulmány végén az UNR érdekeinek diplomáciai úton történő képviselésének módszereit vázolja, kiemeli a kultúrdiplomácia fontosságát a nemzeti érdekek védelmére. Ezt követően az UNR utolsó, budapesti missziója hivatalos megszüntetését is bemutatja. (352.) Mátyás tanulmánya különösen érdekes lehet a magyarországi olvasó számára, mivel ezekről a folyamatokról a magyar történettudomány elenyészően keveset tud.

A *Vidnyánszky–Krivec* írópáros a 2.3. alfejezetben a két világháború közötti ukrán emigráció helyzetéről számol be Csehszlovákia és Németország példáján keresztül. A társszerzők megfogalmazása szerint „*a két világháború közötti ukrán emigráció jelentős és egyedülálló történelmi, társadalmi-politikai és nemzeti-kulturális jelenség a XX. századi hazai és egyetemes történelemben, melyet az első világháború, az oroszországi forradalom és polgárháború, és, főképpen, az 1917–1921-es ukrán forradalom bukásának drámai eseményei okoztak*”. Elmondásuk szerint csak a háborút követő első években az ukrán területekről emigráltak száma elérte a közel 100 ezret. (357–358.) Az alfejezetben félreértésekre adhat okot az olvasónak, hogy a monográfiának ezen részében a Csehszlovákiát érintő alfejezet a cím alapján ukrán emigránsokra tesz utalást, a szövegben következetesen mégsem Ukrajnát, hanem Oroszországot jelölik.

Az alfejezet első felében a két történész részletesen áttekinti a csehszlovák állam viszonyulását az orosz és ukrán emigránsokhoz. (359–382.) Az 1921 nyarától hivatalosan „orosz segélyakció” néven ismert csehszlovák politika elsődleges okaként a szerzők az emig-

9 A kutató egy korábbi, ugyancsak társszerzőségben kiadott művében (*Матвию Грина–Юрію Мушка: Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Історія. Спогади. Архівні документи. Київ–Будапешт, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005.*) bemutatja, hogy 1919 januárjában az Ukrán Népköztársaságnak rendkívüli missziója kezdi el tevékenykedni Budapesten is. A jelen műben az UNR Budapesten székelő missziójáról a többi külképviselet mellett töredékesen a monográfia 344–352. oldalain esik szó.

ráció támogatásának presztízs-jellegét nevezik meg. (361.) Ugyanakkor a történészek arra is rávilágítanak, hogy a későbbiekben a csehszlovák támogatás politikai motívumai háttérbe szorultak, emiatt idővel kizárólag tudományos, oktatási és kulturális kérdésekben támogatták az emigrációt. Ami kifejezetten az ukrán emigránsokat illeti, a szerzőpáros azokat túlnyomó többségben politikai emigránsokként azonosítja. A különböző egyesületek és intézmények – élen a prágai Ukrán Szabadegyetemmel – szintén kifejtettek az „ukrán kérdés” aktualizálását célzó tevékenységet. A fentebbiekhez hasonló megközelítésből vázolják a szerzők a Németországba emigrált ukránok tevékenységét is (382–402.), azzal az eltéréssel, hogy ott a társadalmi, oktatási-tudományos, illetve nemzeti-kulturális tevékenységük a Berlini Ukrán Közösség, az Ukrán Nemzeti Egyesület, illetve az Ukrán Katonai Szervezet (amely a későbbiekben az OUN alapját adta) köré épült.

A könyv két világháború közötti időszakot tárgyaló 2. részét *Olekszandr Danilenko* (2.4.), valamint *Mikola Vehes* (2.5.) által összeállított alfejezetek teszik teljessé. Előbbi szerző az Ukrán SZSZK európai országokkal való kapcsolatait tárja az olvasó elé az 1920–1930 közötti időszakban. Danilenko állásfoglalása az ukrán államiséget és az egységes államalapítás folyamatát tekintve a történelmi jogfolytonosságra épül, amelynek 1919-től kezdve legitim megjelenítőjeként – a destruktív totalitárius rendszer ellenére – az Ukrán SZSZK-t tartja számon. A szerző az USZSZK független külpolitikai kurzusát véli látni az 1920–1923 között más országokkal létrehozott diplomáciai kapcsolatokban és nemzetközi egyezmények aláírásában. Arra mutat rá, hogy a szovjet Oroszországgal ellentétben az USZSZK-t nem terhelték a cári Oroszországtól örökölt államadóságok. Szovjet Ukrajna pedig nem csak elhatárolta magát az Ukrán Népköztársaságtól, hanem mind katonai, mind diplomáciai úton is harcot viselt vele szemben. (407–408.) A szerző hangsúlyozza, hogy az Ukrán SZSZK az 1920-as években a nemzetközi kapcsolatok alanya volt, mivel politikai, gazdasági, társadalmi-humanitárius és tudományos-kulturális kapcsolatokkal rendelkezett az európai országokkal – kiváltképp Németországgal, Csehszlovákiával és Ausztriával. Annak ellenére,

hogy változott a státusza a nemzetközi szintéren, az USZSZK továbbra is résztvevője maradt az államközi kapcsolatoknak, megőrizte a népbiztoságok, trösztök és szövetkezetek külföldi piacon való képviselőit, együttműködött a tudomány, a könyvforgalom és a kultúra területén. Ugyanakkor a Szovjetunióban végbemenő centralizációs folyamatok megerősödésével ezek a jogkörök folyamatosan csökkentek, az 1930-as években pedig – a többi szovjet tagállamhoz hasonlóan – az USZSZK bármilyen jellegű külpolitikai tevékenysége teljes egészében eljelentéktelenedett. (444.)

Az államépítés kérdéskörénél maradva, Mikola Vehes Kárpátalja helyét és helyzetét tekinti át a második világháborút megelőző közép-európai politikai krízis (1938–1939) közepette, mely különösen érdekes lehet a magyar olvasó számára. A szerző tanulmányában vázolja a müncheni egyezmény következményeképpen bekövetkező változásokat és ezek körülményeit. A müncheni konferencia határozatát a szerző a magyar diplomácia első jelentős sikerének nevezi a határok revíziója szempontjából (450.), kifejtve, hogy a magyar fél már München előtt is jelentős diplomáciai tevékenységet folytatott a kérdésben. Vehes igyekszik bemutatni mind a csehszlovák állam feldarabolási folyamatát, mind az ebben érdekelt nagyhatalmi szempontrendszereket is. A történész kísérletet tesz arra, hogy elhelyezze a Podkarpatszka Rusz (az akkori Kárpátalja) státuszának és lehetőségének változásait az autonómia kimondásától (1938. október 11.) az első, magyarpárti Bródy András vezette autonóm kormányon át a második, német támogatásra alapozó Volosin-kormányig. A szerző leírja, hogy „*Németország állásfoglalása Kárpát-Ukrajnát illetően némileg lassította a magyar kormány agresszív terveit*”, ami miatt 1938 novemberében az utóbbi kísérlete Kárpátalja elfoglalását illetően nem járt sikerrel. (454–455.) Emiatt, míg végeredményben 1939. március 12-én a magyar fél hivatalosan nem kapott szabad kezet Hitlertől Kárpátalja területét illetően, addig – lengyel támogatással és részvétellel – a térségben felállított szabadcsapatok által végzett „terrorista tevékenységet” (467–475.) Ezt követően Vehes az 1939. március 14–17. eseményeket írja le, összegzésében pedig értékelését adja a Volosin-kormány tevékenységének.

Érdemes külön kiemelni, hogy a kárpátaljai ukrán szerző nagy mennyiségű már publikált, illetve primer levéltári forrásra alapoz. Vehes kiváltképp a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban őrzött 3. fond anyagait, illetve az MNL OL K 184 3733. tételét hivatkozza. Ez utóbbi levéltári jelzet viszont gyanúsán egybevág az ugyancsak ezen a tételszámon hivatkozott Hadtörténeti Levéltárból származó, elvileg felhasznált őrzési egységgel. Nagy valószínűsége van annak, hogy a szerző pontatlanul adta meg levéltári hivatkozásait (lásd a 483.). A fentebbieken túl, pontatlanságra utal a szerző részéről az is, hogy az általa hivatkozott *Országos Levéltar* (sic!)¹⁰ őrzésében álló 3095. számú *T.[anulmány] gy.[űjtemény]* nem létezik. Valószínűleg a Hadtörténeti Levéltár Tanulmánygyűjteményéről lehet szó, ahol a fentebbi szám alatt valóban a téma szempontjából releváns forrás található, éspedig Fráter Tamás főhadnagy visszaemlékezése.¹¹

Az *Olekszandr Liszenko* által írott 2.6. alfejezet Ukrajna második világháborús történetét mutatja be vázlatosan. Az ukrán nemzetállam építésének szemszögéből közelítve, a szerző azt az álláspontot képviseli, hogy az akkori európai diplomácia legbefolyásosabb szereplőinek, Németországnak és a Szovjetunióknak egyformán nem volt érdeke az „ukrán kérdés” rendezése, Ukrajna mindkettőt kizárólag a saját érdekeik és terveik megvalósításáig foglalkoztatta. A téma kifejtését a történész a müncheni egyezménytől és az előző alfejezetben Vehes által is tárgyalt 1938–39-es kárpát-ukrajnai eseményektől kezdi. Ezt követően körbejárja Lengyelország szovjet–német megszállását, annak körülményeit és eredményeit, az 1941. június 22-i német támadást követően pedig részletesen mutatja be a háború különböző szakaszait, a vele járó területi, politikai, adminisztratív és gazdasági változásokat. Ír a partizánmozgalomról a megszállt ukrán területeken, külön kitérve az OUN és az UPA tevékenységére (513–522.), a kollaboráció (523–526.) és a hadifoglyok kérdésére. (524.) Írásának

10 Az állami közgyűjteménynek hivatalos neve 2012-ig a Magyar Országos Levéltár volt, azt követően a hivatalos neve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárra változott (MNL OL).

11 HL, TGY 3095. Fráter Tamás fhdgy.: A m. kir. 12. honv. kerékpáros zlj. kis harc-kocsiszakasz parancsnokának visszaemlékezése Kárpátalja megszállására. 1939. március (A Vereckei-hágó elérése 1939. márc. 16-án 3 óraker.)

befejező részében a szerző az 1944 októberét követő, Ukrajna jelen határain már kívül eső hadieseményekről számol be, illetve röviden leírja a háború okozta veszteségeket. Érdeemes megemlíteni, hogy a tengelyhatalmakat a szerző nem szeparálja el egymástól, azokat „hitleristáknak”, „náci megszállóknak” nevezi. Az ukrán népeiséget illetően pedig arra a következtetésre jut, hogy az a háborúban „nemzetileg és politikailag megosztottá vált. A köztársaság lakosságának nagy része hadba szállt a nácizmussal szemben és tudatosan harcolt a szocialista értékekért”. (536.)

Andrij Martinov a fejezet utolsó részében (2.7.) az Ukrán SZSZK helyét próbálja értelmezni „Közép–Kelet Európában” 1945–1991 között. Megfigyelhető, hogy a kutató egészében véve, makroléptékben, a szovjet fejleményekkel és krízisekkel párhuzamosan dolgozza fel a kérdéskört. A téma áttekintését a szerző a Szovjetunió második világháborút követő stratégiai és geopolitikai elhelyezésével és fejlődésének korszakolásával kezdi. Ezt követően a Marsall-terv (1947) és a KGST (1949), a NATO (1949) és a Varsói Szerződés (1955) ütköztetésével Martinov felvázolja a hidegháborús időszak kiépülését, továbbá röviden közli a korszak eddigi historiográfiai megközelítéseit. Külön szó esik 1956 eseményeiről és az azzal kapcsolatos kortárs ukrán visszhangról (552–554.), valamint a prágai tavaszról is. Martinov külön szól a diplomácia jelentőségéről, amelyben az ukrán fél számottevő részt vállalt a háború utáni világrend megteremtésekor. Azonban – amint arra utal is a szerző – az ukrán független álláspont mind a fentebb jelölt nemzetközi szervezetekben, mind a Szovjetunióknak az elsősorban közép- és kelet-európai országokat illető gyakorlati politikájában semmilyen szinten nem jelent meg önálló tényezőként.

A monográfia utolsó része az 1991-től független Ukrajna európai integrációs folyamatokban történő részvételét igyekszik az olvasó elé tárni. Az *Oleg Horenko* által írott 3.1. alfejezet részletesen taglalja Ukrajna bel- és külpolitikájának kérdéseit a globalizáció és európai integráció közepette. A szerző írását azzal kezdi, hogy jól körüljárja a globalizáció fogalmát Samuel P. Huntington, Zbigniew Brzezinski, Amitai Etzioni elméleteinek tükrében. Horenko példák sorozatával

mutat rá arra, mennyire elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz az ország kül- és bel-, ez által pedig a biztonság- és kereskedelmi politikája. Leírja, hogy az évtizedek során megjelent különböző politikai és gazdasági programokban megfogalmazott, egyszerre a nyugati civilizáció és Oroszország felé tervezett nyitások Ukrajna köztes helyzetéből adódnak, az ország nehéz geopolitikai helyzete pedig objektív módon épp ezzel volt és maradt is összefüggésben. Ugyanakkor leszögezi, hogy Ukrajna változatlan prioritása az Európa felé történő integráció.

Az előző alfejezet gondolatmenetéhez csatlakozik Ukrajnának az Európai Unióval való kapcsolatépítése főbb állomásait és problémáit bemutató rész is, melyet Martinov Vidnyánszky Istvánnal közösen állított össze. A szerzőpáros axiómaként tartja számon, hogy Ukrajna legfőbb és konceptuálisan legfontosabb külpolitikai irányzataként még az 1990-es évek elején az európai irány lett kitűzve. Igaz, arról is szót emelnek, hogy „*az ukrán hatalom sok éven át tartó profán viselkedése az európai elkötelezettséget illetően az úgynevezett többvektoros, lényegében pedig kétvektoros, Nyugat és Oroszország között egyensúlyozó külpolitika, ami nem csupán drága idővesztést okozott, hanem azt is, hogy jelentősen romlottak [Ukrajna] Európa-hoz való visszatérésének feltételei*”. (641–642.) Az Ukrajna–EU kapcsolatépítést a szerzők két fő pillérre – a kétoldalú államközi kapcsolatok fejlesztésére, valamint az európai államokkal és az európai regionális együttműködésben való intézményes részvétel bővítésére – összpontosítva vázolják. (625. o.) Kiemelendő, hogy a szerzők a történelmi objektivitás jegyében leszögezik, hogy az első kétoldalú államközi kapcsolatokra vonatkozó – alapszerződésként is ismert – dokumentumot Ukrajnával Magyarország írta alá. (630. o.)

A 3.3. alfejezetben *Irina Mátyás* az Ukrajna–UNESCO integrációs kapcsolatait taglalja részletesen. A szerző előzetesen bemutatja ennek a nemzetközi szervezetnek az előtörténetét. Ukrajna 1954. május 12-i UNESCO csatlakozását követően külön részben vizsgálja meg utóbbinak az USZSZK-val történő intézményes és tudománypolitikai aspektusokat felölelő kapcsolattörténetét. (676–699. o.) A kutató külön kiemeli az Ukrajna függetlenedését követő kapcsos-

lattörténetet, amely 1991 után egyfelől a meglévő kulturális, tudományos és oktatási együttműködések, valamint transzferek megsokszorozását jelenti. Ezen túl pedig a csernobili katasztrófa miatti, de egyéb természetvédelmi együttműködésen, továbbá ennek mélyebb intézményesítésén, nem utolsó sorban pedig stabil diplomáciai háttérnek megszilárdulásán nyugszik. Mátyás írása abból a szempontból is kiemelkedő, hogy valóban nagy mennyiségű levéltári iratra épít. Ez utóbbiak alapvetően az Ukrajna külügyminisztériumának Állami Ágazati Levéltárában találhatóak, ennél fogva pedig nehezebben hozzáférhetők az egyszerű kutatók számára.

A könyv utolsó két tanulmánya az aktuális kelet-ukrán helyzetnek szentel megkülönböztetett figyelmet. *Makszim Kononenko* és *Mikola Tocsicky* írópáros az általuk írt alfejezetben (3.4.) a nemzetközi közösség visszhangját vizsgálják a 2014-es krími népszavazással kapcsolatban a Velencei Bizottság, valamint az ENSZ Nemzetközi Bírósága véleményeinek tükrében. Ezt követően a kötetet *Hanna Harlan*, *Okszana Mitrofánova* és *Jevhev Szafarjansz* közös írása zárja, melyben Németország, Franciaország és Ausztria példáján az EU orosz–ukrán fegyveres konfliktust illető álláspontját tekintik át 2014–2019 között.

A kötet áttanulmányozását követően megállapítható, hogy az olvasónak nem egy egyszerű többszerzős monográfiával van dolga, hanem a fejezetrészek – a nagyszámú felhasznált irodalom és sajtóforrások mellett – jelentős mennyiségű, többnyire ukrán levéltári forrásokra való hivatkozást tartalmaznak, ami kétségtelenül számottevően emeli az ismertetett mű tudományos értékét. Azt azonban érdemes jelezni, hogy a szöveg könnyebb kezelhetőségét szolgáló mutatók teljes hiánya nagyban nehezíti a kutató dolgát. A kötet ugyancsak nem tartalmaz semmilyen képi ábrázolást, szemléltetést, vagy térképet. Ez utóbbival kapcsolatban kivételt csupán az 1919-es párizsi békekongresszus Ukrajna térképe jelenti, mely a kiadvány borítóján szerepel. Mint arra a recenzió fentebbi részében már történt utalás, a mű Ukrajna történelmének utóbbi közel kétszáz évét felölelő időszaka nem egyforma súlyozással került bemutatásra, ami valószínűleg a szerzők személyes kutatásainak és érdeklődésének

eredménye. Mindez azonban semmiképp sem csökkenti a recenzált mű fontosságát és értékét.

A szerkesztő előszavával egyetértve – a kötet bátran ajánlható az Ukrajna történetét megérteni kívánó szaktörténészeknek, diplomátáknak és egyetemi hallgatóknak. Különösen amiatt, mivel az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történeti Intézetének kiadványa – túllépve az ukrajnai, illetve bipoláris kereteken – globális megközelítésekből, történelmi transzferek segítségével értelmezi az ukrán területek elmúlt 200 évének történelmét. Magyarországi olvasóként sajnálhatjuk, hogy nem jelennek meg nagyobb hangsúllyal a magyar–ukrán kapcsolatok, viszont a kötet tág horizontja elegendő okot ad arra, hogy az ukránul tudó magyar olvasók is kezükbe vegyék a művet, igyekezve megérteni közös történelmi problémáink ukrán olvasatát.

Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси. (Ukrajna Európa történetében a XIX. század – XXI. század kezdete között: történelmi esszék) С. В. Віднянський (відп. ред. та керівн. автор. кол.), М. М. Вегеш, О. М. Горенко, О. В. Даниленко, О. А. Іваненко (відп. секретар), М. О. Кононенко, Н. В. Кривець, О. О. Кураєв, О. Є Лисенко, А. Ю. Мартинов, І. Б. Матяш, О. О. Мітрофанова, В. В. Піскіжова, Є. В. Сафар'янс, М. С. Тоцицький, Г. О. Харлан. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814. о.

Paládi Renáta

EGYHÁZTÖRTÉNET

A katolikus egyház keresztes hadjárata

Viszonylag kevés történelmi mű születik a katolikus egyház modernkori szerepéről, kihívásairól, és hogy azokra milyen válaszokat adott. A Vatikán nem a tradicionális értelemben vett állam, nem nemzetiségi alapon, hanem vallási ideológia alapján szerveződött és vált világméretű szereplővé. A húszadik század a katolikus egyházat is váratlanul érte, a modernizáció – mind technológiai, mind társadalmi téren – sok szempontból felkészületlenül érte a pápaság intézményét. Az alapjában konzervatív gondolkodású Vatikán ideológiájának és féltett presztízsének megfelelően próbált a huszadik század elejétől minél központibb helyet kivívni magának a kereszténység hívőinek széles rétegében. A korszak pápai diplomáciájáról eddig keveset tudtunk, pedig van miről beszélni. *Giuliana Chamedes*, aki a Columbia Egyetemen szerzett doktori fokozatot, és jelenleg a Wisconsin-Madison Egyetem történelem tanszékének tanára, új könyvében éppen erről a roppant érdekes történetről mesél. A katolikus egyház az első világháború végétől fokozatosan megindította saját nemzetközi diplomáciai offenzíváját. (Meg kell említeni, hogy a középkorban a Vatikán komoly diplomáciai tényező volt, ami a huszadik század elejére viszont már csak távoli emlék volt.) A háború vége felé és az utána eluralkodó káosz, a keletről megjelenő bolsevizmus, illetve a nemzetközi kommunizmus eszméje egyértelműen kihívásként érte az anyaszentegyházat. Az aktív transznacionális válasz és aktivizmus az első komolyan szervezett nemzetközi antikommunista keresztes hadjárat volt, ami összekapcsolódott Vatikán tradicionális antiszemitizmusával is, és az 1920-as évektől megélénkült nemzetköziség eszméje, illetve gyakorlata (Népszövetség, Komintern stb.) főszórában kell kezelni az eddig általában háttérbe

szorult és figyelmen kívül hagyott katolikus egyház által kifejtett ebbéli tevékenységet. Ezek az új, liberális internacionalista eszmék – jöjjenek akár Keletről, akár Nyugatról – aggodalommal töltötték el a Vatikánt, és a pápa úgy érezte, fel kell lépni ezen bűnös, de legalább is eltévelyedett irányzatok ellen.

A Vatikánnak ez az új keletű és erőteljes diplomáciai tevékenysége – az antikommunista és antiliberális felhangok miatt – az autoriter és fasiszta berendezkedésű államok irányába mozdult el, hiszen ezek bizonyos vonalak mentén óhatatlanul szövetségeseket jelentettek – persze nem egyforma mértékben. Az egymást követő pápák természetesen elsősorban Európára vonatkoztatták internacionalizmusukat. Csakúgy, mint az első világháború után, a hidegháború kezdetével ismét felerősödött ez a római katolikus nemzetköziség és diplomácia, és a maga módján a Vatikán is hozzájárult a vasfüggöny megerősödéséhez. A szerző, Giuiliانا Chamedes, egy közel 50 éves periódust felölelő könyvében ezt a történetet vizsgálja és mutatja be, ahol a fő hangsúly a két világháború közötti évekre esik.

Az első világháború alatt a Vatikán egyértelműen Németország és a Központi hatalmak pártját fogta, mert tartott az Egyesült Államok által képviselt liberalizmustól és demokráciától. Ennek megfelelően különösen Amerika hadbalépése után támadta a pápa Woodrow Wilson amerikai elnököt és annak programját. Természetesen azt sem szabad elfelejteni, hogy a tengerentúli nagyhatalom többségében protestáns hívőkkel bírt, ami további aggodalomra adott okot a Vatikánban. Mintegy a wilsoni törekvések ellensúlyozására, 1917 augusztusában a XV. Benedek pápa (1914-1922) béketervet terjesztett elő. Ez azonban nem vezetett messzire, és végül Wilson elnök 1918. január 8-i 14 pontja lett az irányadó a háború utáni béketervekre vonatkozóan. A Vatikán nem hagyta ennyiben a dolgot és nem maradt tétlen. A nemzetközi jogra helyezték át a hangsúlyt, és bilaterális megállapodásokkal sikerült elérniük, hogy a katolikus egyház jogi entitást élvezzen államközi kapcsolatokban. Először Kelet-Európában, majd az ottani sikerek után Közép- és Nyugat-Európában sikerült ezt elérniük.

Az 1918-as Breszt-Litovszki békével a Vatikán elérkezettnek látta az időt, hogy Kelet-Európában megvesse diplomáciai lábát, és ez az újdonsült és többnyire nemzeti alapon szerveződő államoknak is kedvező volt, mert egyfajta nemzetközi legitimitást jelentett. Az első és legfontosabb ország ezen konkordátumok (államközi szerződés a Vatikán és egy szuverén állam között) aláírásában Lengyelország volt, amely a térségben kiemelkedett katolikus hívőinek számával és geostratégiai helyzetének jelentőségével. A Józef Piłsudski vezette új Lengyelországnak is jól jött ez a határzónákban a nem teljesen lengyel állampolgárok – értsd: oroszok, zsidók, kommunisták és liberálisok – hazafias érzelmre nevelésében. Az állam és a katolikus egyház összefonódása szinte teljes volt. Noha a tárgyalások elhúzódtak, és a konkordátumot csak 1925-ben véglegesítették XI. Piusz hivatali ideje alatt (1922–1939), a minta adott volt. Egészen a második világháború kitöréséig a vatikáni-lengyel kapcsolatok kitűnően működtek, és a katolikus egyház mindent megtett a Piłsudski-rezsim politikai sikeréért. Lengyelország mellett a balti államok voltak az elsők, ahol már 1920 és 1927 között sikerült megkötni a bilaterális államszerződéseket a Vatikánnal, noha Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében nem sikerült megállapodást elérni. A szerződések jelentős jogot adtak az egyháznak az adott országban az oktatás, a házasságok, az ingatlantulajdonlás és az adómentesség terén.

Érdekes módon, a bolsevik Oroszországgal sokáig nem volt el-lenséges viszonya a Vatikánnak, sőt, egészen 1928-ig a pápai diploma arra tett erőfeszítést, hogy a katolikus egyház ott is megvesse a lábát. Eközben éppen a közép- és nyugat-európai konkordátumok megkötésnek ideje alatt – az 1920-as években – a Vatikáni diploma egyre erőteljesebben mutatott hajlandóságot az antiszemitizmus és a nacionalizmus elfogadottsága irányában. Ahogy először Bajorországban, majd később Olaszországban és Németországban is sikerült tető alá hozni a Vatikánnal kötött államszerződéseket, úgy mozdult el egyre inkább antikommunista irányba a Vatikán. Így az 1920-as évtized nagy részében tapasztalható szinte baráti nyitottság a Szovjetunió irányába az évtized végére átfordult vad kommunista ellenes „kereszteshadjárattá”.

De persze ahhoz, hogy a Vatikán diplomáciai síkon ennyire eredményes lehessen, biztonságos honi bázis kellett. Olaszországban az első világháború utáni közvetlen, politikailag meglehetősen labilis időszakot a fasizmus megjelenése és megerősödése, majd 1922-ben hatalomra kerülése jellemezte. A Mussolini vezette mozgalom, majd később a diktatúra felvállalta a katolikus egyház támogatását, s mivel antikommunista, antiszocialista, antiliberális volt, ideológiailag megfelelt a Vatikán elképzeléseinek. A mai napig is komoly szégyenfolt a katolikus egyház történetében ez a fejezet, ami azután csak tovább mélyült a náci Németországgal való kapcsolatával.

Ahogy beköszöntött a gazdasági világválság az 1920-as évtized végére, úgy fordult meg a korábbi trend: az Egyesült Államok még az addigi névleges jelenlétét is megszüntette az európai kontinensen, a Népszövetség pedig nem tudott igazi választ adni a gazdasági-pénzügyi kihívásokra, hatalmas munkanélküliség jelent meg szinte mindenhol és az életszínvonal jelentősen csökkent. A Vatikán is megérezte ezeket a jelenségeket, de számukra a kérdés úgy vetődött fel: a szovjet kommunizmus vagy a katolikus egyház fogja betölteni a keletkezett vákuumot? Szerintük a liberalizmusból nőtt ki a szocializmus eszméje, aminek örököse a kommunizmus, ami ellen minden jó katolikusnak fel kell venni a harcot. Így indult meg az igazán heves antikommunista kereszteshadjárat az 1930-as évek legelején, hiszen a pápa szerint „legkiváltképpen a bolsevik ideológia terjedése jelenti a veszélyt”. (125. o.) Ebben a Vatikán bevetette a modern technika egyik fő vívmányát: a tömegtájékoztatást – nyomtatott formák, rádióadások, filmek, sőt még vándorkiállítások is szerepeltek a palettán, így Chamedes szerint az antikommunista Vatikán „a határokon átívelő kulturális diplomácia művészetének úttörőjévé” vált. (156. o.)

Noha a nemzeti szocializmus 1933-as németországi sikere és hatalomra jutása nem volt egyöntetű öröm forrása a Vatikánban – sőt, egy ideig tapasztalni lehetett a totális államfelfogás elleni vonalat is az egyházon belül –, Hitler heves antikommunizmusa és a katolikus egyház irányába tett ígéretei meggyőzték a pápát, hogy érdemes a náci kancellárt és rendszerét támogatni. Ráadásul 1936 elején

Spanyolországban és Franciaországban a Komintern által létrehívott népfront komoly sikereket aratott, ami megriasztotta a katolikus egyházat. A spanyol polgárháború pedig végleg eldöntötte, milyen irányban hallatja hangját a pápa. Így a náci és fasiszták helyett a Vatikán minden erejét a szovjet rendszer ellen fordította. 1937 tavaszán három egymás után kibocsátott enciklika ezt egyértelműen tükrözte: az első Németországot, illetve a náci rendszert csak nagyon enyhén bírálata és csak német nyelven adták ki; a Szovjetuniót tárgyaló pápai körlevél egyértelmű ítéletet mondott ki a kommunista rendszer-ről, amit a Vatikán gyakorlatilag az ördög művének tartott és ami ellen fel kell lépni – ezt a szöveget globális fogyasztásra szánták; a harmadik szöveg hivatalosan Mexikóra irányult, de általában Közép- és Észak-Amerikának intézték. Ez a kommunizmus elleni fegyveres harcot is elfogadottnak tekintette.

Jó bizonyítékot szolgáltat a könyv arra nézve, hogy a katolikus egyház sem annyira monolitikus, mint az átlagember képzei. A Vatikán szinte már elvakult kommunista ellenessége, ami a bolsevizmust veszélyesebbnek ítélte, mint a fasiszmust vagy náciizmust, egy kis számú, de annál aktívabb katolikus „ellenzék” hozott létre, amely minden totalitárius államot, tehát fasiszmust, náciizmust és kommunizmust egyaránt elítélt, és ennek hosszútávon fontos kihatásai voltak, elsősorban Európában. Ez a „disszidens” katolikus kisebbség nem hitt a spanyolországi „szent háborúban”, és úgy gondolták, a náciizmust és fasiszmust nem lehet elfogadni – csakúgy, ahogy a kommunizmust sem. És noha a német és olasz zsidótörvények nyomán XI. Pius fontolgatta, hogy fellép – a saját lehetőségei között – ezen embertelen intézkedések ellen, halála ebben megakadályozta. Utódja, a XII. Pius néven a pápai trónt elfoglaló Eugenio Pacelli pedig más álláspontra helyezkedett: számára a nyílt antifasizmus vagy náciellenesség nem volt opció – csak a kommunistaellenesség volt igazán fontos.

Az 1939. augusztusi Molotov–Ribbentrop paktum (az orosz–német megnemtámadási szerződés) és néhány nappal később Lengyelország lerohanása, illetve a náci és szovjetek közti felosztása, valamint az elfoglalt területen a katolikus egyház elleni német lépések

sokként érték a Vatikánt. A második világháború alatt a Vatikán mégis mindvégig óvatos volt, és XII. Pius nem kívánt megnyilatkozni az eseményekről, amivel hatalmas csalódást okozott elsősorban a lengyelek körében, de más országokban is. A korábban emlegetett „disszidensek” töltötték ki azt a néma űrt, amit a pápa teremtett. A helyzet Németország Szovjetunió elleni hadjáratával változott meg, hiszen mind a két totális rendszer egyházellenes volt. A pápa hajlandó volt az amerikai katolikus erőket rávenni, hogy azok támogassák az Egyesült Államok kölcsönbérleti szerződését – ez hatalmas anyagi támogatást jelentett a szovjeteknek –, amit e körök korábban ideológiai alapon elleneztek. De mint Chamedes rámutat, „a pápa 1941 őszén mutatott lépései csak megerősítették a két világháború közötti években már nyilvánvalóvá vált vatikáni felfogást: az elsődleges munka nem általában az emberiségre irányult, hanem csak az európai katolikusokra. Az a tény, hogy a vallási jogok legdurvább sárba tiprása 1941-ben nem a katolikusokat, hanem a zsidókat érintette kevéssé számított”. (222. o.) A pápa tehát, noha tudatában volt a megkezdett szisztematikus zsidóirtásnak, nem emelte fel szavát, és csak általánosságban, igen diszkréten utalt szenvedéseikre. Ekkor is csak a már említett kis számú „disszidens” csoport próbált tenni valamit.

A második világháború után úgy tűnhetett, hogy a Vatikán presztízse megrendül, de nem ez történt, sőt, a totális rend eltűnése után (természetesen kivéve a Szovjetuniót), a pápa a korábbinál aktívabb politikát folytatott: támogatta a keresztény-demokrata politikai pártokat csakúgy, mint az Egyesült Nemzetek Szövetségét és az általános emberi jogokat – amin XII. Pius elsősorban keresztény emberi jogokat értett. Mivel egyrészt Európa keleti részén a szovjet megszálló erők kezdtek minél jobban ellehetetleníteni a keresztény egyházak működését, míg a nyugati részen a kommunista pártok voltak igen sikeresek, a Vatikán – a már korábban megtapasztalt elszántsággal támadta a kommunista rendszert és próbálta az Egyesült Államokat is rábírní a minél nagyobb európai jelenlétre. Chamedes szerint a Vatikán ilyen szerepe is közre játszott abban, hogy Amerika korábban sosem látott felelősséget kezdett érezni Nyugat-Európa iránt. (247–8) A Vatikán erősen támogatta az olasz és más országok-

ban megjelenő keresztény-demokrata pártokat, célul tűzve ki, hogy azok választásokat nyerjenek – cserébe viszont elvárták a pápai útmutatások követését, különös hangsúllyal az állam és egyház szoros kapcsolatára. A pápai cél újból a konkordátumok megerősítése volt. Ebből a szempontból Olaszország, Németország és Ausztria is pápai sikernek számított, csakúgy, mint a legvitatottabb helyszín: Spanyolország, amely a nemzetközi elszigeteltség ellenére a Vatikán talán kedvenc országává vált a háború utáni években.

A sikeres esztendőket azonban nem tartották sokáig és az 1940-es évek végétől egyre inkább lehetett olyan hangokat hallani – egyházon belül és kívül – amelyek nem csupán megkérdőjelezték a Vatikán elmúlt közel harminc éves gyakorlatát, hanem kifejezetten vádolták is a pápát. Kelet- és Nyugat-Európában is a helyi egyházközösségek sokszor a megbékélést keresték a szocialista tömbben vagy tömbbel, ami nem vívta ki a pápa szimpátiáját, aki nem volt képes kilépni heves antikommunista világnézetéből. Ráadásul egyre erősebb hangot ütött meg a harmadik világ függetlenségéért folytatott kampány is, amibe idővel egyre több európai kereszténydemokrata is bekapcsolódott. Mivel a pápa nem állt ki az európaiak kezében lévő kolóniák azonnali felszabadításáért, csak tovább erősítette az ellentábor. A Vatikán elleni hangulatot a Holokauszt alatti pápai csend koronázta meg. XII. Pius élete végéig (1958. október) kitartott addigi politikája mellett: „a katolikus szocializmus esetében elítélő volt, a katolikus filo-nácizmus vádját tagadta, a kereszténydemokrata internacionalizmust próbálta figyelmen kívül hagyni, míg az imperializmus és abban a katolikus egyház helyzete körüli vitában mindent megtett, hogy minél később kelljen a problémával szembenézni”. (293. o.) De utódjának, XXIII. Jánosnak (1958–1963) már muszáj volt az alulról jövő és a reformra irányuló kezdeményezéseket figyelembe venni.

Mindezek tükrében érthető, hogy a második vatikáni zsinat (1962–65) komoly reformokat léptetett életbe a Vatikán diplomáciáját illetően: felhagyott a konkordátumok hajszolásával, a pápának csökkent mindent meghatározó ideológiai szerepe, és megszűnt a korábbi évtizedekre jellemző heves antikommunista retorika is. Sőt, a Vatikán kapcsolatokat kezdett létesíteni a szocialista kormányokkal – első-

ként Magyarországgal. A Vatikán a korábbinál sokkal demokratikusabb egyházképet alkotott, amiben például az évszázados katolikus antiszemitizmust is átértékelte. Noha a zsinat alatt kibocsátott számos szöveg sok szempontból nem foglalt egyértelmű állásfoglalást (például a katolikus egyház mint az igazság egyetlen letéteményese, de ugyanakkor vallásszabadság hirdetése, vagy a harmadik világ szabadságának kérdése), a Vatikán egyértelműen azt remélte, hogy a zsinat eredménye pozitívan fog hatni a katolikus egyház globális megítélésére és szerepére. De nem ez történt, és a hatvanas évek során a katolikus egyház, különösen Nyugat-Európában sokat veszített korábbi presztízséből. A szerző végkövetkeztetése szerint a Vatikán legjelentősebb modern kori öröksége a nemzetközi szerepvállalás, és noha „se nem nemzetállam, se nem cég, továbbra is jelentős erőt képviselő politikai szereplő marad”. (320. o.)

Chamedes könyve üdítő történelem-bemutató, mert a múlttal való szembenézést helyezi előtérbe, ami a katolikus egyház esetében látszólag csak kívülről képes megérkezni. A Vatikán különleges státust foglal el, hiszen hagyományos értelemben nem állam- vagy nemzetszervező erő, de mégis mindig nagy súllyal bírt ezekben a kérdésekben, és a huszadik században is komoly politikai tényező tudott lenni. De a vallásosság érzékeny terület mind a mai napig, és mivel Európában a katolicizmus még mindig a legerősebb vallási irányzat, így a Vatikán történelmi szerepének megítélése, és különösen közelmúltbeli tevékenysége érzékeny húrokat pendít meg. Sok helyen inkább ösztönös reflexióként a tagadás jelenik meg a dialógus és beismerés helyett. Ez a könyv segít ennek feloldásában, és éppen ezért üdvöztető lenne magyar fordításban is olvasni, illetve megvizsgálni a Vatikán és Magyarország huszadik századi kapcsolatait is.

Giuliana Chamede: *A Twentieth-Century Crusade: The Vatican's Battle to Remake Christian Europe* (Keresztes háború a XX. században: Vatikán küzdelme a keresztény Európa visszaállításáért). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019. 432 o.

Peterecz Zoltán

A pápaság története Nyugaton

Amikor 1987-ben *Richard William Southern A nyugati társadalom és az egyház a középkorban* című műve hazánkban megjelent, szélesebb közönség előtt vált ismertté Aquinói Tamás egyik gondolata. „Nagyobb rossz megrontani a hitet, mely a lélek élete, mint hamis pénzt bocsátani ki.” – olvasható a könyv első fejezetében. A kijelentést a XIII. századi skolasztikus teológus az eretnekekkel szembeni erőszak igazolásaként vetette papírra, s csakugyan, az „igazság” nevében Európában hosszú évtizedekig buzgón kaszabolták egymást az elérő felekezetű keresztények, míg azután az öldöklés megvetéssé szelődött. Mindazonáltal a fentebbi tételben egy másik megállapítás is rejlik: a vallásos meggyőződés az egyéni és a közösségi létezését lényegileg érinti. A modern korban ez utóbbi dimenziót a laicitás (s alkalmanként a laicizmus) érvényesülése számos országban elhalványította. A „vallási tény” kiszorult a nyilvános térből, néhol az oktatásból, ugyanakkor a társadalom heves ideológiai viták színtere lett. Az évtizedek múlásával egyre számottevőbb lett az ismerethiány, s egyre több a félreértés.

Thomas Tanase A pápaság története Nyugaton címet viselő, több mint félezer oldalas kötetének születését a kortárs francia történetírás egyes tendenciáinak kritikája motiválta, de a sorok mögött felsejlik az értelmiség (az „írástudók”) felelőssége a mai francia társadalom feszültségeinek oldásáért. A Gallimard kiadó gondozásában 2019 novemberében megjelenő könyv írója szerint az aufklerista gondolkodás, s a XIX. századi pozitívizmus következményeképp mentális sémáinkat még ma is befolyásolja a „haladás vallásának” hite, értékrendje, valamint tematikája. Hajlamosak vagyunk a „szabadság”, a „gyarapodás”, a „jólét” fogalmai felől ítélni a jelenségeket. A big data korában újfent a fejlődés gazdasági, technikai, technológiai

oldalára tekintünk. S miután a professzionális történetírás a XIX. század utolsó harmadában született meg, amikor a szcientizmus a modern tudomány teoretikus alapjaként bukkant fel, a történészek körében visszatérően kísért a „pozitivista” szemlélet és a múlt egyoldalú interpretációja. Tanase szerint az új elemzések olykor a történelem „egyszerűsített”, „csonkított” olvasatát adják, amelyben, adott esetben, akcidentális elemként van jelen a kereszténység és a pápaság története. Olybá tűnik, hogy a középkori városok piacai, árusai, kalmárai teremtették meg a „Nyugat” fejlődését és expanzióját – az egyház ellenében –, ahogyan az újkorban a tudományos megismerés, az urbanizálódás, a kereskedelem, a bankélet tökéletesedése hívta életre a modernitást, s vele az autonóm, alkotó polgárt. Nem mellékesen e nézőpont jelentéktelenként és „mozdulatlanként” tekint más kultúrákra (kínai, indiai, muzulmán, orosz világ). A szerző egy másik csapdát is érzékel, amely egyháztörténettel foglalkozó kollégákat ejt fogva. Mintha a „haladás” eszméje igazodási ponttá vált volna. Egyes katolikus kutatók a humanizmus áthagyományozására helyezik a hangsúlyt, s narrációjukban a görög-római kultúrában és a Bibliában megjelenő „egyetemes értékek” konzerválása az intézményesült egyház mérvadó vonása. A politikai szerepvállalás a maga hibáival, káraival háttérben marad. Más esetben az elbeszélés fő motívuma a „szabadság” gondolata. Ilyenformán a XI. századi gregoriánus reform a Nyugat egyik legfőbb jellegzetességének, a spirituális és a profán hatalom szeparációjának döntő eseményévé magasztosul. Azaz a katolikus egyház világi főségtől való „függetlensége” egyúttal a politika „autonómiájának” záloga. A kultúrák és nemzetek fölötti pápaság jószerivel szükségből keveredett érdekvedő harcokba. De vajon az ideologikus, apologetikus, sematikus ábrázolás nem a történelem a dekonstrukciója?

A Szentszék középkori diplomáciáját kutató francia historikus e véleményekkel szemben azt emeli ki, hogy a különleges presztízsű római egyház és a helyi keresztény közösségek a történelem folyamán mindig együtt alakultak (en synchronie, en syntonie) politikai környezetükkel (imperium, regnum, res publica). Ez a kétezer év históriáját felölelő könyv egyik alaptézise. Nem hanyatlás és fejlődés

ellentétes mozgásaként fogja fel a történelmet, hanem összetett folyamatok együttesének, amelyben a cselekvők interaktivitása, összefogása vagy versengése a meghatározó. A konfliktusos viszony innovatív erővé válik. E dinamika esszenciális összetevőjeként taglalja a vallás, az írásbeliség, a műveltség és művészet kérdését. Aláhúzza, hogy a pápaság történetét nem lehet „kivenni”, „kiszűrni” (exfiltrer) mindebből. Nem csupán azért, mert a Nyugat-Római Birodalom megszűnése után az új társadalmi, politikai struktúrák kifejlődése az egyház intézményei, s az általa átörökített kultúra nélkül elképzelhetetlen lett volna. Ez a kölcsönös ráhatás később sem szűnt meg, s minden területre kiterjedt, ráadásul a globalizáció története (amely voltaképp az *Europa Occidentalis* által meghódított és „nyugatosított” tér földrajzi kitágulása) egybeesik a latin egyház egyetemesé válásával, a világegyház létevel. Thomas Tanase e terjeszkedés folyamatát (mondialisation) gondolja újra. Látószöge teszi a művet eredetivé! Emellett hangsúlyozza, hogy „párhuzamos történelmek” léteznek, a maguk mélységével, gazdagságával, sokrétűségével, amelynek alanyai (politikai közösségek, szervezetek, embercsoportok, személyek) aktorok. Több cselekvési szint és több centrum létezik. Az előbbire maga a pápaság a példa: Róma püspöke a lépésről lépésre alakot öltő igazgatási intézményekkel, a Kúriával, illetve a saját érdekekkel és történettel rendelkező helyi egyházakkal konfrontálódik. Az interakciók eredményeként sokszor váratlan fordulat történik, valami új jön létre (histoire imprévisible, inattendue). Nincs linearitás. Ezért a múltból kizárólagos tanulságot levonni – a kontextusok különbözősége folytán – balfogás lenne.

Augustus császártól Donald Trumpig, Péter apostoltól Ferenc pápáig hömpölyög előttünk a jelenbe torkolló múlt. S ez nem hatásvadászó kép. Tanase lenyűgözően ír. Gördülékeny, mégis szabatos prózában. Adatgazdagsága ellenére olvasmányos esszét tartunk kézben, olyat, aminek egyik távoli mintája nálunk Southern műve volt. Az eleven stílus tükrözi a koncepciót, amely emlékezetet az Annales első (Bloch, Febvre) és harmadik nemzedéke (Le Goff, Furet) látásmódjára. Vagyis az interdiszciplinaritás alapján, számos szempont bevonásával folyamatokat szemlélhetünk, a „valósággal”

globális megközelítésben találkozunk, miközben a gazdasági aspektusok nem kapnak nyomatékot. A szerző nem becsüli alá a technikai újítások jelentőségét, mégis a megfelelő helyeken általánosságban, a fejlődés szó szinonimáival (essor, progrès, développement, changement, décollage) utal ezekre. Jellemző, hogy a fontos találmányok közül konkrétan csak a könyvnyomtatást hozza szóba, amely 1460 körül már otthonra lelt Rómában. Politika- és diplomáciatörténeti, egyház- és teológiatörténeti, társadalomtörténeti, művészet- és kultúratörténeti, valamint néhol mentalitás- és gazdaságtörténeti „tényeket” sorakoztat egymás mellett. A pápaságot és a Nyugatot tehát egymásközi, valamint külső kapcsolataikban tanulmányozza: minden földrész, minden komoly kultúrát és eseményt megemlít. Ezért nehéz bármiféle kategóriába besorítani e könyvet. Jóval több mint egyháztörténet. Rendkívül nagy az időmetszet, a tárgyalás nem lehet részletes. De nem lehetetlen vállalkozás egy ilyen átfogó munka megírása? Mire szolgál? Kikhez jut el?

E kérdések önkéntelenül felmerülnek. A célcsoport tagjai egyértelműen azok, akik előzetes tudással rendelkeznek, hiszen az utalásokat, a fogalmakat, a tömött tartalmat e nélkül nem könnyű megérteni. De leginkább azok, akik tudatában vannak annak, hogy a valóságértelmezés egyetlen optikán keresztül kockázatos vállalkozás, ezért nyitottak az új perspektívákra. Tanase e felé vezet, s közben segédeszközöket is ad. Elsőként is szerkesztésével. Kronologikusan halad előre, de anyagának szálaít (kiemelt témáit vagy interdiszciplináris szempontjait) mindig együtt kezeli, mégsem törik meg az elbeszélés koherenciája. Ellenkezőleg, a feldolgozott időszaknak elevenséget ad, s mi is könnyebben rendezzük az emlékezetünkben őrzött információkat. Mit jelent ez? Megszoktuk, hogy egy adott kor bemutatásakor külön-külön olvashatunk a politikai vonatkozásokról, a külkapcsolatokról, az állami (vagy egyházi) adminisztráció kiépüléséről, a háborúkról, a demográfiai mutatókról, az életmód változásáról, az egyetemekről, a szerzetességről stb. Tanase nem így tesz, az alfejezetekben egyszerre több kérdéskört sző egybe.

Négy részre tagolja könyvét: *A pápaság a Római Birodalomban* (1–6. század), *Egyház és világ* (VII–XV. század), *A pápaság és a*

kitágult világ (XVI–XX. század), *A pápaság a globalizáció korában*. Ezen belül tizennégy fő fejezetet és hatvanegy alfejezetet találunk. Az elosztás arányos, de a középkor és az újkor történetét némileg bővebben mutatja be. A sűrű olvasmányban való eligazodást, valamint az utólagos keresést hat csatolmány segíti: kronológia, válogatott bibliográfia, tárgymutató, hely- és népnevek, a megemléített pápák listája és névmutató. Kétségtől nem egy összegző munka közli elsőként a legfrissebb tudományos eredményeket vagy a megfontolásra méltó hipotéziseket, ellenben joggal várható, hogy a szerző utal ezekre, illetve állást foglal vitás kérdésekben. Nem csalódunk. Amikor a törzsszövegben hivatkozik valamely kutató nevére, egészen biztosan vagy szakmai nóvum áll a háttérben, vagy egy fontos reflexiót emel ki. Példának okáért: Peter Heather a „barbár” germán törzsek és az i. u. IV–VI. századi Római Birodalom viszonyait elemezve a betelepülők (és a határmenti provinciák) romanizáltságának, valamint önszerveződésének magas fokát bizonyítja, ezzel írva át a birodalom „bukásának” történetét. Sylvain Gouguenheim a XI. századi gregoriánus „reformhoz” fűz alapvető megjegyzéseket, amelyekben megkérdőjelezi az újítások tervszerű és egységes voltát, ehelyett azt a Karoling-kori „correctio” gyakorlatának feléledéseként alulról jövő mozgalomként (*mouvement d’opinion*) határozza meg, amely előbb a szerzetesi, majd az egyházi, végül a teljes társadalmi élet újjászervezésére törekedett, s amelyet a pápaság utóbb felkarolt. Pierre Milza a Független Horváth Állam által az 1940-es évek elején létrehozott légerek borzalmait ecseteli, s Alojzije Stepinac zágrábi érsek erősen vitatható megnyilvánulásait idézi fel. Tanase okkal szerkesztette be e meglátásokat, hisz írásának leitmotívja a tudás kiigazítása. Sohasem mulasztja el, hogy kitérjen a „légende noir” utóhatására, a valóságot eltúlzó, sok esetben ellenséges kortárs kommentárookra (Titus Livius, Caius Sallustius, Martell Károly papi környezete, Cremonai Liutprand, Damiáni Péter, Giorgio Vasari, a Felvilágosodás múltképe és a 19. századi pozitivisták történetírás).

Nem kizárólag ez a felépítés közvetíti az olvasó felé az ismétlődő alap gondolatot: a valóság többsíkú, s az eltérő álláspontok, érdekek, értékek ütközése lehetőség új struktúrák alkotására, s egyidejű léte-

zésére (une histoire plurielle aux multiples dimensions et acteurs). A könyv utolsó szakasza kilenc kisebb egységre bomlik. Nem különül el az előző fejezetektől, mégis inkább előre tekintő, geopolitikai dilemmákat boncolgató politológiai tanulmányra hasonlít. A pápaság helyét vizsgálja a jelenleg átalakuló világrendben, valamint az egyházfők állásfoglalásait a szociális állam válsága, a „posztnevezeti” Európa, s a neoliborális gazdaságpolitika kapcsán, különös tekintettel a szabadpiaci mechanizmusokra és a pénzügyi spekulációra. Egyébiránt ez a munka egyik legérdekesebb része, hiszen egy hosszú időintervallumot tárgyaló mű végén szembesülünk az utolsó harminc-negyven év elképesztően gyors vált(oz)ásaival, a politikai erővonalak átcsoportosulásával, s számos új problematikával.

Tanase behatóan írja le a pápaságot sem kímélő ellentmondásokat: a társadalmi igazságosság, a közjó, a szolidaritás értékeit hangoztató intézmény kényszerű, évtizedes, szoros kapcsolódását az Egyesült Államokhoz, egyúttal a szuperhatalom — egyre nagyobb befolyásra szert tevő — katolikusaihoz, saját pénzügyi szervének (IOR) összefonódását a kárhoztatott gazdasági működéssel, valamint ambivalens viszonyát a nyugati neokonzervatív csoportokhoz. Az analízis sok szempontot figyelembe vesz. A tagadhatatlan kontinuitás ellenére meglepő mennyire más hangsúlyokat fedezünk fel II. János Pál, XVI. Benedek és Ferenc pápa munkásságában, ami a politikai, társadalmi környezet metamorfózisa mellett az egyéni életutaknak, továbbá az eltérő emberi karakternek is betudható. A mondandó veleje: a múlt korrekt ismerete megkönnyíti a jövő kreatív építését, amelyet immár nem lehet egyetlen sémába (a pápaság irányította középkori *Respublica Christiana* ideájába, vagy az 1990-es évekbeli amerikai hegemonia világképébe) gyömöszölni. Alternatív megoldások (avenirs pluriels) szülehetnek, ezek közül egyik a belső krízisei ellenére morális tekintélyként számon tartott pápaság VI. Pál óta rajzolódó globalizáció-képe, amelyet Ferenc pápa beszédei és enciklikái (*'Evangelii Gaudium, Laudato si'* – s a kötet befejezése után született *Fratelli tutti*) pontosítanak.

A mű visszatérő témái értelemszerűen az elbeszélés tárgyából fakadnak (Róma püspöke tekintélyének forrásai, valamint auctoritása

növekedésének okai; az egyházi közigazgatás létrejötte, a Kúria bővülése; a bíborosi hivatal célja és testületté szerveződése; a pápaság születése; a primátus lassú kialakulása; a keleti és a nyugati egyház jellemzése és kapcsolata; a spirituális és a politikai hatalom relációja; a *Patria Christianorum* védelme és a „szent háború” fogalma; az egyházon belüli kontesztációk és a kontroll szervei, a térítések és az expanzió lefolyása; egyházszakadások; stratégiák a szekularizálódó világgal szemben). Másfelől pedig a történész szakmai és emberi érzékenységről árulkodnak (a hívő közösség és egyes kimagasló személyek fontossága a megújulásban; a pénzügyi háttér megteremtése és a visszaélések kérdése; a művészet, mint az üzenet átadásának és a köznép megszólításának nyelve; az inkulturáció kihívása; a gondolkodás és a hiedelmek tartalma: végidővárás, purgatórium jelentősége egy adott korban; a zsidóság helyzete; a pápaság és az európaiktól eltérő kultúrák). E témaegységek beépülnek a narrációba, s bizony végig kell olvasni a kötetet történeti fejlődésük ismeretéhez.

Más, hasonló munkákkal összevetve Tanase érdeme, hogy olyan területet is vizsgál, amelyek az áttekintésekben esetleg túl vázlatosan szerepelnek. Nem futamodik meg az elől, hogy szót ejtsen a zsidóság és a kereszténység komplex viszonyáról, vagy a pápaság anyagi bevételeiről és a jövedelmek kezeléséről. Ha arra gondolunk, hogy a művelt réteg számára kiadott, több mint 1100 oldalas *Dictionnaire de l'Histoire du christianisme* (Paris, 2000) nem pazarol szócikket sem az antijudaizmusra, sem az antiszemitizmusra, s a katolicizmus történetéről szóló rézümé rendkívül visszafogottan közöl bármiféle tényt a zsidósággal kapcsolatban, a kontraszt nyilvánvaló. E felejtés sajnálatos, hiszen a mélyen rögzült előítéletek nem múltak el. Meghökkenítő egymás mellé helyezni a XV. században élt ferences püspök, Alonso de Espina okfejtéseit, akinek alapállítása a zsidóság fajiságából fakadó predispozíciója a rosszra (Claire Soussen: *La pureté en question. Exaltation et dévoiement d'un idéal entre juifs et chrétiens*. Madrid, 2020), valamint a helyi egyházak vezetőinek véleményét a XX. századi „zsidótörvényekről” (Giovanni Miccoli: *Les Dilemmes et les silences de Pie XII*. Paris, 2005). A középkori pápaság pénzügyi-kormányzati rendszerét (adók, taxák, hagyatékok, annáták, illetékek) a

pápai hercegi udvartartás és a reformáció miatt sem lehet megkerülni, de a legújabb korra vonatkozó adatok olykor elsikkadnak. Tanase következetesen foglalkozik e kérdéssel is, a Lateráni szerződés idejétől pedig szorosán végigkísérhetjük a buktatókkal teli folyamatokat (az Amministrazione Speciale della Santa Sede megalapítását Bernardino Nogara vezetésével, majd 1942-től a maffia mesterkedéseitől fenyegetett Istituto per le Opere di Religione történetét). E nehéz témák nem csupán napjaink történéseinek (háttér)magyarázatát adják, hanem arról is tanúskodnak, hogy az intézmények/struktúrák tanulmányozásakor nem lehet mellőzni a (bűnös vagy erényes) döntéshozók személyiségét, befolyását. Az egész kötetre vonatkozóan igaz, hogy az egyének jellemzése találó és érzékletes.

A kiadvány újabb sajátossága, hogy folyamatosan, s szinte filmszerűen követhető Róma története, demográfiája, városképének alakulása. A makro- és mikroméret ötvözése, a világtörténet és egy számottevő gócpont történetének egyszerre történő pártázása inspiráló. Thomas Tanase az École française de Rome ösztöndíjasaként éveket töltött (2008–2011) az „Örök Városban”. Művészettörténeti olvasottsága helyismerettel párosul. Ez a többi közé beszövedt, állandó szál, amely paloták, templomok, terek, műrecek katalógusa is, pihentetővé teszi az olvasást. A szerző nagyra értékeli az emberi alkotásokat, s úgy véli, hogy a kultúra, a tudomány, az autonóm egyetemi világ legalább olyan mozgatóerő, mint az anyagi és gazdasági tényezők. A kötetben az intellektuális teljesítmények sokféle formája kap helyet: teológiai és filozófiai elméletek, állam- és jogelméleti kérdések, s azok recepciója, sőt, egyes esetekben a bevett értelmezés korrekciója (Szent Ágoston „rendszere”). Aláhúzza, hogy a nézetek ütköztetése kifejezetten termékenyítően hatott a későbbi fejlődésre (legisták és kánonjogászok vitája, vagy Sinibaldo Fieschi, Bartolomé Las Casas és Francisco Suarez munkássága az állam- és emberjogi gondolkodás megalapozásában). A természettudomány és a keresztény világkép konfliktusa sincs elhanyagolva, a hírhedt perek sokoldalúan megvilágítva írja le, de alátámasztja a katolikus egyház évszázados tudománypartolását is.

Bár a pápaság és az atlanti térséggé tágult Nyugat szakadatlan interakciója, azaz európai civilizációnk kibontakozása, valamint térhó-

dítása áll a munka fókuszában, a keleti kultúrát jól ismerő Tanase a hittérítés és a gyarmatosítás tapasztalatai alapján tudatosítja, megnyire a „mi” gazdasági rendünkre, gondolati kereteinkre, jogi formuláinkra szabtuk, globalizáltuk a világot. Ezért a jelen feszültségeinek jobb megértését a könyv hatékonyan segíti.

Utolsó gondolat. Óhatatlan, hogy kíváncsian várjuk, vajon mikor és hogyan kerül szóba Magyarország. E kötetben nem találkozunk történelmi példaképeink, nemzeti hőseink nevével, s hazánk nem kapja meg a kereszténység védőbástyája címet. A röpké és általános utalásokon kívül (a X. század végén Magyarország a régió több más országa mellett a kereszténységet felvevő egyik állam, elszenvedti a tatárjárást, részt vesz az oszmánok elleni hadjáratokban, majd a karlócai béke után betagoódik a Habsburg Birodalomba), elsőként a XX. századi eseményeknél olvashatunk fél sornál hosszabban a velünk és nálunk történekről. A francia történész a Párizs környéki békeszerződéseket a soknemzetiségű birodalmak megszűnése, valamint az új „nemzet-államok” születése szemszögéből értékeli, amidőn „Erdély túlnyomó többségű román lakossága Romániához került”. Nem említi a békék méltánytalan aspektusait, ellenben szól arról, hogy „Kun Béla szovjet-köztársaságát az antanttal szövetséges csapatok verték le”. Pár oldalal később kiderül, hogy „Horthy admirális konzervatív, nacionalista, revizionista rendszerét a magyar katolikus egyház nagymértékben támogatta”. Tényközlés, hogy Magyarország a nemzetiszocialista Németország szövetségese lett, s az is, hogy XII. Pius közbenjárt a deportálások felfüggesztése érdekében. A 2. világháborút követő korszaktól újfent pusztán pár szavas kitételek vonatkoznak ránk. Ne keressük Mindszenty bíboros nevét, sem az osztrák-magyar határmegnyitást! Talán meglepő, de érthető. A lépték és a nézőpont más.

Thomas Tanase vállalkozása sikeres. Megközelítése eredeti és elgondolkodtató, igényes feldolgozása tudásunkat számos ponton gyarapítja. Formál és informál.

Thomas Tanase: *Histoire de la papauté en Occident* (A pápaság története Nyugaton)
2019. Gallimard, Paris. 587 o.

Hantos-Varga Márta

A klokocsói kegykép könnyezésének 350 éves jubileuma

Tudjuk, hogy a történelmi emlékezet számára mennyire fontos az emlékek megőrzése. Sőt, nem is csak a pusztá őrzésük, hanem az időnkénti felelevenítésük is fontos. Ez a kettős szempont jelentkezett akkor, amikor a klokocsói kegykép könnyezésének 350 éves jubileumára konferenciát szerveztek, majd a konferencián elhangzott előadásokat könyv formájában megjelentették.

Magyarországon a leghíresebb kegyhely minden bizonnyal a máriapócsi görög katolikus kegyhely. Ezt látogatják a legtöbben nemcsak hazánkból és nem is csak görög katolikus hitű emberek, hanem külföldről is, a Kárpát-medencéből, de a tengeren túlról is, mégpedig minden felekezethez tartozó személyek. Nem véletlen, hogy 2005-ben „nemzeti kegyhellyé” lett.¹ Máriapócsot – illetve az egykori nevén: Pócsot – az Istenszülő könnyező ikonja tette ismertté. Először 1696-ban könnyezett, majd miután császári rendeletre Bécsbe szállították, a Pócsra készített másolata 1715-ben, majd 1905-ben ismét könnyeket ontott.²

Az eredeti máriapócsi ikonnal nagyjából egyidős a klokocsói kegykép, bár festésének pontos időpontját nem jegyezték fel. A Trianon előtti történelmi Magyarországon a mainál lényegesen több görög katolikus hívő élt, mégpedig sokkal nagyobb területen. Összesen nyolc görög katolikus püspökség létezett. A jubiláns ikon is a

1 A harmadik könnyezés centenáriumi ünnepején Erdő Péter bíbor hirdette ki, amikor a XVI. Benedek pápa által a Vatikánban megáldott koronával megkoronázta a máriapócsi kegyképet. Vö. *Kocsis Éva*, „Nemzeti szentélyünk: Máriapócs”, in *Új Ember* 50 (2005) 11.

2 Egy teljes körű ismertetésünk eme folyóiratban is megjelent: „A máriapócsi kegyhely”, in *Klió* 3 (1999) 39–47.

miénk volt. Kell-e rá nagyobb bizonyíték, mint maga a felirata? Magyar nyelven írták rá: „Boldog asszony valóságos képe, mely 1670. Felsőmagyarországban Vinna várához tartozó Klokocsov orosz falu templomában sokak láttára elsőben könnyezni, s az után némely eretnekek késselszurások után, orczáján legörgő könnyhullatással, sírmi láttatott”.³

Ennek az eseménynek az emlékére rendeztek konferenciát és adták ki annak anyagát jubileumi emlékkötetben Eperjesen 2020-ban, mint ahogy korábban a máriapócsi ikon könnyezéseivel kapcsolatban is ez történt.⁴

Nagyszabású volt a szervezés, mert eredetileg a Kassai Görög Katolikus Egyházmegye szervezte volna, ahová jelenleg a klokocsói kegyhely tartozik, de aztán lényegesen kibővült a kör. Így az Eperjesi Egyetem Görög Katolikus Karának Dogmatikai Tanszéke lett a főszervező. Karöltve munkálkodott továbbá a létrehozásban – az egyházmegye mellett – a Nagymihályi Szent Cirill és Metód Egyesülettel és a Pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia Ján Stanislav Szlávtudományi Intézetével.

Magának a konferenciának az időpontját a pandémia miatt többszörösen is módosítani kellett, de elhagyni semmiképpen nem akarták a szervezők, így online módon tartották meg 2020. október 21-én. A kötet pedig dicséretes gyorsasággal még ugyanebben az esztendőben napvilágot látott.

Az előadások számának megfelelően a csinos kis kötet hét fejezetre oszlik. Előtte azonban helyet kap benne a konferencia részletes programja, illetve *Michal Hospodár* bevezetője (ő egyben a kötet egyik szerkesztője is). Bevezető – és leírt – szavaiban a professzor tisztázta a konferencia szándékát és módszertani megközelítését.

3 Az ikonon látható magyar nyelvű felirat. – *Uriel Áldozár, Kincseink, vagyis az első máriapócsi, mikolai, második mária-pócsi, pálfalvai és klokocsói csodatevő szent képek leírása*, Ungvár 1900, 182. – Az „orosz falu” kifejezés itt természetesen nem nemzetiséget, hanem rítust, vallási hovatarozást jelent!

4 Az első könnyezésről: *Máriapócs 1696 Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára. 1996. november 4–6.* Nyíregyháza 1996. A harmadikról: *Ivancsó István* (szerk.,) *A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga*, Nyíregyháza 2005.

Megfogalmazta, hogy a tágabb történelmi keretek feltárása szükséges ahhoz, hogy az Istenszülő ikonjának könnyezését lelkipásztori szempontból megérthessük, illetve értelmezni tudjuk. Szűz Mária a kegyképén keresztül ma is szorosan kapcsolódik Klokocsóhoz. Rámutatott arra, hogy ez a művészetben és a költészetben is megjelenik. Külön köszönetet mondott a magyarországi előadónak (jelen ismertetés írójának), „aki a magyarországi Máriapócs kegyképének hasonló jelenségről készítette előadását” (8. o.). A pandémiás helyzetre hivatkozva Teodor Križka költőt idézte, aki a „Klokocsói Mária” című versének első strófájában így fogalmaz: „Drága Istenanya, amikor nincs több szavam, / amikor hirtelen minden a lábam alá esik, / Te eljössz hozzám, a tiéd Klokocsó, / a sérült szívek zarándokhelye”. Végül emlékeztetett arra, hogy Eperjes városa – a konferencia színhelye – történelmileg kapcsolódik az eredeti könnyező ikonhoz, illetve annak eredetijéhez.

A konferenciát üdvözölte Cyril Vasil’ érsek, aki „sede plenaria” apostoli adminisztrátora a Kassai Görög Katolikus Egyházmegyének.⁵ Köszöntő szavait a szerkesztők belefoglalták a kötetbe (9-11. o.).

A könyv első fejezete az első előadás írott anyaga, amit *Kónya Péter*, az Eperjesi Egyetem rektora készített „Klokocsó falu a 17. században” címmel. Az írás a nagymihályi (Michalovce) járásban található falu történetét vázolja fel az 1358-ra datálható első írásos említésétől a XVII. század végéig, vagyis a kegykép könnyezésének koráig. Ezt a környezetet a vallások és felekezetek közötti nyugtalanság és az ezzel járó lakossági szegénység jellemezte. Így részletesen bemutatja az ottani társadalmi, vallási és kulturális helyzetet. A szerző kitér az uralkodó nemesi családok gyakori vitáira is, amelyek súlyos következményekkel jártak a szegénység sújtotta lakosságra nézve. Bemutatja a XVII. században Klokocsóban élő, többnyire mezőgazdasággal foglalkozó emberek életét. Rámutat, hogy ebben az anyagilag nyomorúságos és a lakosság tehetetlenségéből fakadó szenvedésével megterhelt helyzetben történt az Istenszülő ikonjának csodálatos könnyezése a helyi fatemplomban. Az írás az események

⁵ Ferenc pápa 2020. január 20-án nevezte ki erre a tisztségre Milan Chatur megyéspüspök mellé.

történeti-kritikai rekonstrukciójával zárul, amelyek a helyi görögkatolikus templomban található, csodásan könnyező Istenszülő-ikonjával kapcsolatosak, és amelyeket a klokocsói ikonról szóló énekek rögzítettek. A szerző forrásainak, szakirodalmának, bibliográfiájának nagyobb része – mondhatjuk: természetesen – magyar nyelvű, mivel akkor a terület a történelmi Magyarországhoz tartozott.

Milan Chatur kassai megyéspüspök – akihez a klokocsói kegyhely egyházi közigazgatásilag tartozik – a „Klokocsói Istenszülő – a családok őrzője” című előadásában és írásában a klokocsói zarándoklatok lelkipásztori jelentőségére összpontosított, ahol a hívők és keresők életük lelki támaszát találják az agresszív szekularizáció idején. Emlékeztetett arra, hogy mennyire fontos a közös ima, illetve a családoknak az Istenszülő oltalma alá való helyezése. Részletesen bemutatta, hogy a 350 évvel ezelőtt könnyeket ontó klokocsói ikon lelki öröksége sajátos formát talált a családi és házassági tállalkozókon, amelyek minden hónap első szombatján (az úgynevezett fatimai szombatokon) zajlanak Klokocsó zarándokhelyén. Sok család, valamint egyének is, azért jönnek ide, hogy részesedjenek a szentségekben, illetve hallgassák Isten ígését. Ez formálja keresztény öntudatukat, erősíti hitüket és építi családjukat. Klokocsó így olyan helyé vált, ahol a helyi egyház közösségében kialakul a családok közössége a katolikus egyház tanítóhivatalának és II. Szent János Pál örökségének szellemében. Bibliográfiájában ezeket a legfontosabb dokumentumokat idézi a szerző.

A kötet harmadik fejezete nem szlovák, hanem olasz nyelvű. *Ivancsó István* készítette, „»Üdvözlégy, Mária, Pócsnak ékes Csillaga« – A máriapócsi könnyező kegykép a klokocsói ikon tükrében”.⁶ A bőséges bibliográfiával és lábjegyzetekkel ellátott tanulmány tíz pontban mutatja be a két könnyező ikon közötti hasonlóságot, de kiemeli a közöttük meglévő különbségeket is. Így sorra veszi a két egykori falut, templomot, ikont, könnyezést, katonák jelenlétét, elszállítást, feldíszítést, másolatokat, megkoronázást, Amerikába való jutást. Kitér arra a tényre, hogy míg a máriapócsi ikon háromszori

6 „Ave Maria, Stella brillante di Pócs” – L'icona miracolosa di Máriapócs nello specchio dell'icona di Klokočov”.

könnyezését jegyezte fel és dokumentálta a történelem (először az eredeti, Bécsbe szállított ikonét, majd kétszer a máriapócsi másolatát), addig a klockocsoi kegykép további könnyezéseiről nem tudunk. Végül a klockocsoi és máriapócsi kegyképek jelenlegi tiszteleténél ismét összefutnak a szálak: mindkettő most is nagy tiszteletben részesül a maga kegyhelyén! Talán érdemes a befejező gondolatot itt is idézni: „Számunkra az a legfontosabb, hogy Máriapócs és Klockocso nincs messze egymástól. Az Istenszülő szeretetében és tiszteletében legyünk mi is, az ő hívei, egyre közelebb egymáshoz!”

A kötet érdekessége, hogy az olasz nyelven írt tanulmány szlovák nyelven is megtalálható benne (59-66.). Így illeszkedik a kötet teljes anyagához, illetve közérthetővé válik az olaszul nem tudó szlovák személyek számára is. Itt már lábjegyzetek és bibliográfia nem található. Az összes többi szempontból megegyezik az eredeti szöveggel, annak hű fordítása (így hangzott el a konferencián).⁷

A negyedik fejezet *Peter Žeňuch* tanulmányát foglalja magába, aki a Szlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetében munkálkodva már régóta foglalkozik a régióban fennmaradt irodalmi dokumentumok és emlékek kutatásával. Ezek a dokumentumok tanúsítják az itt lakók vallási, kulturális és irodalmi-művészeti életének színvonalát. Előadásának címe: „Ének a klockocsoi kegyképről, a csoda bizonyosságként”. Anyagát a szintén ebben az esztendőben megjelent könyvből merítette.⁸ Tanulmánya összefoglalja a Szűz Mária képeről szóló jelenlegi ismereteket, amelyek a Klockocsóban, 1670-ben könnyező kegyképről tudni lehet. A csoda kultúrtörténeti hátterét a történelmi események leírása alapján állította össze. Ennek csúcspontját az 1734-ből kézírásban fennmaradt, majd 1886-ban publikált paraliturgikus ének jelenti: „A Szűz képe Klockocsóban sírt. / Az ünnepelt Munkácson áll. / Isten haragja kitört, / A Szűz képe sírva megsérült, / Amikor a kurucok felgyújtották a klockocsoi templomot / és az egész magyar földet elfoglalták. / Rendüljön meg minden istentelen! (...) Testvér testvér ellen támad, / Fiú apja halálát várja”. A szerző rámutat arra,

7 Köszönet illeti Jaroslav Lajčik fordítót a precíz munkájáért.

8 Peter Žeňuch, *Bohorodička v kultúrnych dejinách Slovenska. Slziaci klokočovský obraz Patrónky Zemplína*, Bratislava 2020, 51–90.

hogy Klokocsóban az Istenanya kegyképének tisztelete folyamatos kulturális jelenséget képez, amely összeköti a mai Mária-tiszteletet az őseikkel, akik a XVII. század végi nehéz időkben kértek Istentől segítséget és védelmet a klokocsói ikonon keresztül. Több magyar forrás mellett a szerző idézi Esterházy Pál 1690-ben kiadott művét (amely a klokocsói ikon könnyezése után 20 esztendővel jelent meg!) és így szól: „Vinnai csudolatos Boldog Aszszony képe Magyar Országban. Vinna Várához tartozandó Klatoc nevü Orosz falu Tempomában régútátúl fogvást tiszteltetett egy Bóldogságos Szüz képe. Melly az ezer hat szás Hetven Esztendőben sokaknak szeme láttára elsöben könnyezni, és az után némely Eretnekek késsel való szúrások után Orczáján le-görgö könnyúllatással sirni láttatott; mellyet a Rákóczy Ház Munkács Várában vitetett az Ezer hat szás nyölczvan Esztendőben”.⁹ A szerző kifejezi azt a meggyőződését, hogy Isten irgalma és a Szűzanya védelme nem a klokocsói Istenszülő ikonjának elveszett eredetijében rejlik, hanem abban a lelki erőben lesz jelenvalóvá, amit az ő tisztelői folyamatosan megnyilvánítanak irányában. A zempléni Klokocsóban könnyező kegykép hitelességét 1670 óta az Isten szeretetének folyamatos jelenléte és az ő imádóinak bizonyágtételei igazolják.

Az ötödik fejezetben az Eperjesi Egyetem tanára, a kötet társszerkesztője, *Marek Petro* tanulmánya kapott helyet a „Klokocsó a Slovo folyóiratban – válogatott szemelvények” címmel. A szerző visszateért a közelmúlt történelméhez. A kommunista totalitarizmus idején az állam különböző akadályokat állított a vallásgyakorlás elé. Így volt ez az akkori Csehszlovákiában is. Így a klokocsói zarándoklatok szervezését és lebonyolítását is nagyban gátolták. Felidézte Ján Hirka püspök, apostoli adminisztrátor emlékét, illetve bemutatta a „Slovo” című folyóiratban 1969 és 1989 között megjelent tudósításokat Klokocsóról. A kötetnek ez a legterjedelmesebb része.

A hatodik fejezetben *Annamária Kónyová*, az Eperjesi Egyetem Bölcsészettudományi Karának tanára tette közzé előadásának szövegét, melynek címe: „Református egyházak Ung vármegye nyugati

⁹ Esterházy Pál, *Az egész világos levő csudálatos Boldogságos Szüz képeinek röviden föltett eredeti*, Nagyszombat 1690, 116.

részén a XVII. században”. A szerző bemutatja, hogy Ung vármegye Felső-Magyarország területén helyezkedett el, ahol a reformáció eszméi a XVI. században nagyon gyorsan terjedni kezdtek. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszottak a helyi arisztokrata családok (a Drugeth, Mokcsay, Pongrácz családok), továbbá az a tény, hogy az új vallás kibontakozásának központjai városokká váltak (Vinna, Ungvár, Nagykapos). 1567-ben megalakult a református egyház ungi presbitériuma, amely része volt a református egyházkerületnek. A vallásfejlődés egyik sajátossága a területen a radikális reformációs tanok, az antitrinitarizmus terjedése volt az 1560-as években. Egy másik sajátosság a szlovák református egyházak létezése volt, amelyek száma jelentősen csökkent a XVII. századi rekatolizálás során. Az újrakatolicizálás eredményeként sok református hívő visszatért a római katolikus egyházba. De sokan a keleti rítust vették át, és az ungvári unió (1646) után görög katolikusokká váltak. Ez az egyház sok szempontból hasonló és így elfogadhatóbb volt (házaspapok, kovászos kenyér alkalmazása, a saját nyelv használata az egyházi szertartásokban stb.). Ez a szerző is jelentős mennyiségű magyar nyelvű szakirodalmat használ.

Michal Hospodár tartotta a konferencia utolsó előadását az Eperjesi Egyetemről a „Mária-inspiráció a XX. századi szlovák katolikus szerzők költészetében” címmel. A kötetben ez a hetedik fejezetben jelent meg. Az írás lényegileg az Isten Anyja iránti csodálat és tisztelet verbális művészi kifejezésének bemutatása. Az első részben áttekintést nyújt a vallásos költészet válogatott szerzőiről az örökkévalóság dimenziójából. Gorazd Zvonický SDB (1913-1995) az egyik legismertebb máriás költő, akit részletesebben elemez. A második rész Teodor Križka (1956-) és Jozef Tóth (1925-) élő vallásos költőkkel foglalkozik. Az életrajzi adatokat és a műre vonatkozó megjegyzéseket a cikk a máriás költészet példáival egészíti ki: hosszabb-rövidebb versidézetekkel. Leszögezi, hogy a vallásos költészet stílusosan kapcsolódik a hithez, a valláshoz, a spiritualitáshoz, és hogy ez egyfajta ima. A művészet mindig megérinthesi hívei gondolatait és érzelmeit. A tanulmány tárgya tehát a verbális művészet, különösen a szlovák szerzők máriás témák által ihletett vallásos költészete. A szerző végül arra

buzdítja a hallgatóit és olvasóit, hogy kezdjék el keresni az erkölcsi bizonyosságot Istenben, és gondolkodjanak el a hit és a máriás szeretet értékén a modern katolikus költészet szerzőinek olvasásával.

A szép kötethez két függelék csatlakozik. Az elsőben *Michal Hospodár* a konferencia anyagát foglalja össze egy zárszóban. Ez segít a kötet anyagának megértésben, feldolgozásában. Hasonló segítséget nyújt az a tény, hogy minden tanulmány elején angol nyelvű kivonat olvasható. A második függelék pedig az online módon tartott konferenciáról készült színes fényképeket tárja az olvasó elé.

Nem mehetünk el szó nélkül ama tény mellett, hogy a színes címlapon a klockocsoi Istenszülő ikonját egy stilizált könnyecseppbe helyezték bele. Egyrészt a közös Mária-tiszteletünk jelét fedezhetjük fel benne, másrészt talán a testvériségünket is. Mindenesetre közelebb hozhatja a szlovákokat és a magyarokat. Ugyanis a máriapócsi harmadik könnyezés centenáriumaára készült kötetünk címlapján 2005-ben éppen ezt a motívumot alkalmaztuk...

Marek Petro–Michal Hospodár (Szerk.): *Pútnický Klokočov v historicko-pastoračných súvislostiach*, [A klockocsoi kegyhely történelmi és lelkipásztori szempontból], (Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity), Prešov, 2020. 173 o. ISBN 978-80-555-2607-2

Ivancsó István